

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
Навчально-науковий інститут педагогіки і психології
Кафедра дошкільної і початкової освіти

Петров Олег Вікторович

**ОРГАНІЗАЦІЯ ПРАВОВИХОВНОЇ РОБОТИ З МОЛОДШИМИ
ШКОЛЯРАМИ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ**

Спеціальність: 013 Початкова освіта

Галузь знань: 01 Освіта / Педагогіка

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеню магістра

Науковий керівник

_____ Н. М. Павлушенко,
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри дошкільної і
початкової освіти

« ____ » _____ 2021 року

Виконавець

_____ О. В. Петров

« ____ » _____ 2021 року

Суми – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА	7
1.1. Теоретичні засади правового виховання молодших школярів	7
1.2. Психолого-педагогічна характеристика молодшого школяра як суб'єкта правового виховання	18
1.3. Правове виховання молодших школярів у процесі вивчення навчальних предметів початкової освіти	27
Висновки до розділу 1	38
РОЗДІЛ 2. ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	39
2.1. Стан правовиховної роботи з молодшими школярами в сучасній школі	39
2.2. Правовиховна робота з молодшими школярами в позаурочний час	49
2.3. Єдність впливу школи і сім'ї у правовому вихованні молодших школярів	56
Висновки до розділу 2	67
ВИСНОВКИ	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	70
ДОДАТКИ	76

ВСТУП

Актуальність теми. У сучасних умовах інтенсивної розбудови Української правової держави особливого значення набуває проблема правового виховання населення взагалі і підростаючого покоління зокрема. Тому перед загальноосвітньою школою постала необхідність вирішення завдань, які забезпечили б послідовне входження у правове поле держави всіх своїх вихованців відповідно до основних положень Закону України «Про освіту» (2017), Національної програми правової освіти населення (2001 р.).

Правова освіта є складовою системи освіти в цілому і становить комплекс державних заходів, спрямованих на дотримання Конституції України, Національної доктрини розвитку освіти, законів України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про охорону дитинства»; виконання, Національної програми патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства, Концепції виховання дітей та молоді у національній системі освіти, нових орієнтирів виховання учнів, Декларації прав дитини, Конвенції ООН про права дитини. Серед компонентів національного виховання цей програмний документ вимагає й формування правової культури у молодого покоління. Потреба у посиленні правового виховання учнівської молоді викликається певними чинниками.

По-перше, розбудова правової держави вимагає загального піднесення рівня правової обізнаності всього населення, зокрема учнівської молоді. Оскільки сьогодні інтенсивно твориться правова база, приймаються нові закони, у вихованні школярів важливо своєчасно інформувати їх про прийняття того чи іншого правового акту, адже він починає діяти з часу його прийняття. Особистість, яка порушила правову норму цього акту, не може виправдовувати свій вчинок тим, що вона не знала про його існування. Саме знання вимог законів є передумовою їх дотримання. Окрім цього, своєчасне інформування привчає особистість постійно цікавитись правовим життям країни.

По-друге, останнім часом сфера правового регулювання поширилась на неповнолітніх з одинадцятирічного віку (створено службу у справах неповнолітніх, кримінальну поліцію у справах неповнолітніх, спеціальні суди для неповнолітніх), що вимагає відповідної правової компетенції неповнолітніх вже до досягнення цього віку.

По-третє, на фоні девальвації моральних та загальнолюдських цінностей, зниження життєвого рівня населення стрімко відроджуються кримінальні традиції та звичаї, які активно проникають у молодіжне середовище, омолоджується дитяча злочинність. Однією з причин поширення цього явища серед неповнолітніх і є їх низька правова обізнаність.

По-четверте, в країні поширений правовий нігілізм, який потрібно долати шляхом посиленої правовиховної роботи серед всіх верств населення, у тому числі серед учнівської молоді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема правового виховання школярів інтенсивно почала розроблятися з 80-х років ХХ століття, коли в школах було введено вивчення спеціального навчального предмета «Основи правознавства». Слід зазначити, що останнім часом відчутно активізувалося вивчення проблеми правового виховання громадян України, у тому числі учнівської молоді, зокрема, її досліджували О. Акімова, В. Барковський, К. Басін, І. Бех, С. Болоніна, Н. Головка, В. Головченко, М. Гончар, М. Зайцев, Н. Калашник, П. Макушев, О. Михайленко, О. Павлишин, В. Рибалко, Т. Смагіна, В. Тацій, Т. Яценко та ін. У сучасній науці розроблено основи загальної теорії правосвідомості та правового виховання. Значний внесок щодо проблем правового виховання здійснено у працях Й. Васьковича, В. Гузиніна, О. Данильяна, О. Дзьобань, І. Запорожан, Г. Клімової, І. Коваль, Н. Коваленко, А. Кутиркіна, О. Магдик та ін.

Щодо нашого дослідження викликають певний інтерес наукові пошуки вчених-педагогів І. Козубовської, А. Нікітіна, В. Обухова, В. Оржеховської, Л. Твердохліб, М. Фіцули та вчених-правників Т. Барило, В. Бермана, Г. Миньковського, В. Оксамитного, М. Подберезького, Н. Ткачової,

Я. Шевченко та ін. У цілому в працях цих дослідників в достатній мірі розкрито зміст та методику правового виховання учнів середніх та старших класів загальноосвітньої школи. Однак проблема правового виховання молодших школярів до певної міри зачіпається тільки в працях І. Козубовської, В. Оржеховської, М. Фіцули, але в них не розкрито проблему правового виховання молодших школярів як систему діяльності початкової школи. Окрім того, вони не завжди за своїм змістом і методикою відповідають реаліям сьогодення.

Мета дослідження – розкрити особливості організації правовиховної роботи з учнями в освітньому процесі початкової школи.

Завдання дослідження:

1. На основі аналізу науково-педагогічної та методичної літератури, розкрити сутність і засади правового виховання дітей молодшого шкільного віку.
2. Схарактеризувати правове виховання молодших школярів у процесі вивчення навчальних предметів початкової освіти.
3. Дослідити стан правовиховної роботи з молодшими школярами у сучасній початковій школі.
4. Висвітлити важливість єдності впливу школи і сім'ї на правове виховання молодших школярів.

Об'єкт дослідження – правове виховання молодших школярів.

Предмет дослідження – основні шляхи підвищення ефективності правовиховної роботи з учнями початкових класів.

Матеріали та методи дослідження. Вирішення поставлених задач здійснювались комплексом методів науково-педагогічного дослідження: теоретичні (системно-структурний аналіз, порівняння, узагальнення, абстрагування, систематизація, класифікація, аналогія тощо) для вивчення науково-педагогічних та методичних джерел; емпіричні (опитування, бесіди, спостереження) для визначення сучасного стану проблеми правовиховної роботи з учнями початкових класів; статистичні (кількісно-якісний аналіз

емпіричних даних, математична обробка здобутих констатувальних показників) для опрацювання отриманих даних.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що визначено основні шляхи підвищення ефективності правового виховання молодших школярів; уточнено зміст, форми і методи правовиховної роботи з учнями початкових класів; удосконалено сутність правовиховної роботи з молодшими школярами у позаурочний час; обґрунтовано важливість забезпечення єдності школи і сім'ї у правовому вихованні дітей молодшого шкільного віку.

Практичне значення одержаних результатів полягає у виокремленні основних шляхів здійснення правового виховання молодших школярів в освітній діяльності ЗЗСО. Висновки і рекомендації можуть бути використані в роботі зі студентами спеціальності 013 Початкова освіта під час їх підготовки до організації правового виховання учнів та вчителями початкових шкіл під час їх практичної діяльності.

Апробація результатів та публікації. Основні положення і результати магістерського дослідження обговорено на III та IV Всеукраїнських науково-практичних конференціях для студентів та молодих науковців: «Дошкільна і початкова освіта: реалії та перспективи» (квітень 2020 р., квітень 2021 р., м. Суми) та XVI Міжнародній студентській науково-практичній конференції «Формування сучасного освітнього середовища: теорія і практика» (березень 2021 року, м. Полтава); Загальна кількість публікацій з теми дослідження – 2.

Структура та обсяг роботи. Магістерська складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (64 найменування), 2 додатків. Повний обсяг роботи складає 78 сторінок, з них 69 – основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1. Теоретичні засади правового виховання молодших школярів

Потреба у формуванні базових правових знань та правової культури зростаючого покоління зумовлена тим, що майбутні фахівці різних рівнів та галузей знань уже сьогодні мають добре володіти інформацією про свої права та обов'язки, відповідно дотримуватися морально-правових норм й не допускати правопорушень. Реалізація таких завдань можлива за умови цілеспрямованого, систематизованого та добре організованого правового виховання, формування нової правової свідомості підростаючого покоління, розвитку його правового світогляду, цілісної системи правових знань, навичок правомірної поведінки та потреб керуватися правовими нормами та законами у щоденному житті.

Однією з основних складових системи виховання підростаючого покоління нашої держави є його правове виховання. Розглядаючи проблему правового виховання молоді, Й. Васькович вказує, що народна правосвідомість завжди утверджувала право на свободу, землю, власність, працю, вільне господарювання, житло тощо. Однак, в останні десятиліття рівень правової культури громадян України значно знизився. Загрозливих масштабів набули скептицизм, цинізм, лицемірство, недодержання законів [8].

Правове виховання молодших школярів є необхідним компонентом ранньої профілактики відхилень у їх поведінці, адже проведення виховної роботи на стадії формування основних рис характеру формує відношення із оточуючим середовищем.

Вперше поняття «правове виховання» в науковій літературі з'явилося у 1969 році і означало цілеспрямований, систематичний вплив на особистість для

формування правової свідомості, розвитку правових почуттів, вироблення навичок і звичок правомірної поведінки [1].

Характеризуючи поняття «правове виховання», слід виділити таких його чотири аспекти. По-перше, правове виховання ґрунтується на точнім знанні правових фактів і явищ. Знання закону – перша і основна умова правового виховання. Проте, просте засвоєння тих чи інших норм права нерідко буває нейтральним процесом, якщо правові факти і явища не відібрані з певних позицій, якщо їх вивчення належним чином не організоване, якщо вони не виховують особистість у потрібному для суспільства напрямі. По-друге, для нормального функціонування закону і суспільства, його поваги і неухильного добровільного виконання всіма громадянами необхідне виховання не тільки поваги до права, до закону, але й до органів поліції, суду, прокуратури, а також до осіб, які стоять на охороні законів. По-третє, виховуючи нетерпиме ставлення до антисуспільних проявів, не слід зводити таке виховання до формування негативного ставлення до людини, яка вчинила проступок. По-четверте, правове виховання не можна зводити лише до формування правової свідомості особистості. Правосвідомість, як частина світогляду людини, відображає тільки ті явища, які регулюються нормами права, включаючи почуття громадянськості і високої відповідальності особистості за свої вчинки і поведінку [15].

Крім того, у дослідженні О. Зайчук [24] зазначено, що правове виховання школярів має два тісно зв'язаних між собою аспекти. З одного боку, воно орієнтує на вирішення конкретних завдань, що стоять перед учнями на сьогоднішній день, а з другого – повинно дати школярам перспективу на майбутнє. Суть правового виховання школярів саме у перспективності: необхідно навчити кожну молоду людину не тільки виконувати вимоги закону, а проявляти активність у здійсненні законності і встановленого правопорядку.

Принциповим у правовому вихованні неповнолітніх є питання про те, з якого віку можна доводити до свідомості дітей суть основних правових норм. Важливим аргументом на користь введення правового виховання у школі,

починаючи з початкових класів, є ставлення до цього питання видатного українського педагога А. Макаренка. Він підкреслював, що саме школа повинна з першого ж дня ставити до учня тверді, незаперечні вимоги суспільства, озброювати дитину нормами поведінки, щоб вона знала, що можна і чого не можна, що похвально і що не схвалюється [41].

Відомий український педагог М. Фіцула, з цього приводу говорить, що молодші школярі суворіше, ніж дорослі, дотримуються правил гри і дитячого кодексу поведінки (не брешти, не доносити, не будь жадібним, не будь боягузом). На ці риси почуття справедливості дітей і слід спиратися у правовому вихованні молодших школярів. Принципи правосуддя цілком доступні дітям 8-10 років, треба тільки використовувати відповідні сюжетні приклади [62].

Дослідники проблем правового виховання учнівської молоді М. Володько і О. Карпов вважають, що морально-правове виховання лише тоді може дати позитивний ефект, коли воно має комплексний характер і починається в сім'ї, дитячих садках, в школі буквально з першого класу [11, с. 121]. Інші дослідники стверджують, що з метою запобігання правопорушень з боку неповнолітніх правову освіту й виховання потрібно розпочинати не з восьмого класу, а з 9-10 років [18].

Відповідно до Закону України «Про повну загальну середню освіту» від 16.01.2020 р. № 463-IX у закладах освіти виховний процес є невід'ємною складовою освітнього процесу і має ґрунтуватися на загальнолюдських цінностях, культурних цінностях Українського народу, цінностях громадянського (вільного демократичного) суспільства, принципах верховенства права, дотримання прав і свобод людини громадянина тощо [26]. Питання правового виховання школярів пропонується здійснювати поетапно, починаючи з молодшого шкільного віку і продовжувати протягом усіх шкільних років молодшої людини. Якихось заперечень чи сумнівів серед учених, які займаються проблемами правового виховання учнівської молоді, щодо можливості розпочати його з молодшого шкільного віку, немає.

Ми цілком погоджуємося з цим, адже фактично з дитячих років у людини закладаються елементи правових знань, оскільки дитині вже у сім'ї, дитячому садочку і тим більше, починаючи з першого року навчання, доводиться стикатися з певними правилами поведінки, вибирати певне ставлення до людей. Дітям важливо нагадувати, що слід зростати чемною, чесною, справедливою людиною, поважати старших, цінувати працю інших, не ображати слабших і т.п. Для дітей такі явища виступають і як моральні, і як правові, тому що вони ще не можуть розділити морально допустиме і законне. Ці поняття виступають як єдине ціле [30]. З розвитком таких якостей, як чесність, справедливість, дисциплінованість та інших, у дітей формується і певне морально-правове ставлення до встановленого порядку вдома, у школі, на вулиці.

На можливість правового виховання у початкових класах вказує і зарубіжний досвід. У цивілізованих країнах уже в молодшому шкільному віці дітям викладають мораль та право, починаючи з роз'яснення змісту таких слів, як «громадянин», «вітчизна», «закон», «суспільство», «справедливість» тощо.

Навіть у додатку до Рекомендацій Ради Європи про викладання прав людини в школі стверджується, що поняття, пов'язані з правами людини, можуть і повинні закріплюватися у свідомості якомога раніше. Так, наприклад, діти, які відвідують дитячий садочок або навчаються в початковій школі, можуть уже набути досвіду ненасильницького врегулювання конфліктів й поваги до іншої людини [51].

За дослідженнями педагогів, правове виховання учнів початкових класів спрямоване на досягнення таких цілей: забезпечення формування необхідних правових уявлень школярів, виховання на основі правових знань поваги до закону, розуміння необхідності його дотримання; допомага стримувати учнів з нестійкими моральними та правовими уявленнями від здійснення негативних вчинків і правопорушень. У першому випадку об'єктом правового виховання є всі молодші школярі. У другому – правове виховання спрямоване на учнів, для яких характерне відхилення в поведінці [23].

Науковці доводять, що досягти поставленої мети у правовому вихованні можливо за умови взаємодії наукової системи правового виховання з народною правосвідомістю. У процесі розвитку суспільства справедливі юридичні закони виникають на основі народної моралі. Народна мораль, закони життя, народне звичаєве право ґрунтуються на національних і загальнолюдських моральних ідеях і нормах [17; 42].

Наукові дослідження і нагромаджений практичний досвід дозволяють сформулювати ті завдання, які повинні вирішуватися у процесі правового виховання учнів загальноосвітніх шкіл. До них слід віднести:

- ✓ формування поваги до законів і правил співжиття, зокрема до правил поведінки учнів у школі та за її межами;
- ✓ усвідомлене виконання прийнятих правомірних стандартів (правил) поведінки;
- ✓ повагу до осіб, що охороняють правопорядок в країні;
- ✓ розуміння невідворотності особистісної відповідальності і покарання за скоєні правопорушення;
- ✓ нетерпимості до порушників законів і правил співжиття і потреби вести активну боротьбу з правопорушеннями [31; 61].

Для досягнення мети правового виховання і вирішення його завдань потрібно реалізувати конкретний зміст правового виховання. При конструюванні змісту правового матеріалу мають місце різні підходи.

Перший з них пропонує взяти за основу змісту правового виховання не систему понять юридичної науки, а тільки ті відхилення правової свідомості особистості, які є причиною скоєння правопорушень неповнолітніми, що впливають або можуть вплинути на допущення ними правопорушень. Такий підхід зводить правове виховання тільки до виховної роботи профілактичного характеру і не враховує значення правових знань для морального, трудового, екологічного та інших напрямків виховання, а також вирішення таких соціально значущих проблем, як формування світогляду, психологічну і юридичну підготовку молоді до праці, до громадської і правоохоронної

діяльності тощо. При такому підході у правовиховній роботі зі школярами дослідники обмежуються використанням тільки однієї галузі права – кримінального. У такому разі школярі орієнтуються на те, що право – це в основному тільки кримінальне право, кримінальний закон, який тільки карає і забороняє, що спотворює уявлення про нашу державу і право [6].

Другий підхід полягає в обмеженні змісту правової освіти і виховання учнів використанням одних тільки норм права. При цьому не враховується той факт, що право, закон невіддільні від держави, що право є лише специфічним інструментом діяльності держави, виразником її волі. Цю істину мають усвідомити молоді громадяни нашої держави. При цьому важливо показати реальну діяльність держави як зі створення законів, так і з їх захисту [12].

Третя позиція щодо змісту правового виховання учнів передбачає системний підхід у формуванні правових знань та вмінь школярів. Відповідно до неї зміст правового виховання має базуватися на побудові системи необхідних учням правових фактів і понять, з урахуванням потреби суспільства у всебічному впливі на особистість педагогічно доцільно відібраними з різних галузей права фактів та понять, з метою забезпечення цілісної системи знань про державу і право [36].

Підґрунтям правових переконань є правові знання. Щоб діяти правомірно, передусім треба знати, як поводитися, передбачати наслідки поведінки, уявляти як певний вчинок позначиться на інших. Для цього треба знати моральні принципи, норми права і моралі, вимоги суспільства до своїх громадян. Від змісту правових знань залежить і діапазон переконань. У правових знаннях акумулюються й спеціальні наукові знання, а також життєвий досвід людини, її світогляд.

Визначаючи принципи, методи та засоби право виховної діяльності як елементів правового виховання, науковці вказують, що, отримуючи правові знання, школяр виробляє до них певне ставлення, яке являє собою його емоційний зв'язок з предметами і явищами оточуючого світу. Ставлення можуть бути позитивними, нейтральними та негативними. Позитивне чи

негативне ставлення, переживання почуттів задоволення і незадоволення з приводу різних фактів і явищ призводять до формування упевненості дитини в істинності чи фальшивості тих чи інших поглядів, принципів, думок. Тут важливу роль відіграють аналіз, співставлення своїх поглядів з поглядами інших людей [43].

На твердження науковців, переконання формуються тільки за умови, що знання зливаються з почуттями. Почуття залежать від змісту правової інформації і від того, на якому особисто-інтелектуальному рівні знаходиться школяр, від нагромадженого ним досвіду. Зрозуміло, що від методики подання правового матеріалу у значній мірі залежить і характер почуттів школярів. У даному випадку необхідний емоційний виклад матеріалу, наявність ілюстрацій, які оживлюють абстрактні правові положення [46].

Вплив правового виховання на формування правових уявлень, переконань і поведінки особи зв'язане з особливостями правових знань. Їх специфіка – тісний взаємозв'язок із соціальним досвідом індивіда, а також своєрідна роль як одного із суттєвих регуляторів поведінки [7].

Свідоме внесення коректив у власну поведінку в поведінку однолітків і друзів, адекватні вчинки, прояви вольових якостей, зусилля щодо адекватності загальнолюдським нормам правового співжиття, вольові зусилля – ці характеристики молодший школяр може здобути під час знайомства з правовими знаннями.

Але слід зазначити, що наявність в житті дитини цього факту не призводить до того, що вона, знаючи права і норми поведінки, може порушувати їх, думаючи, що певний вчинок (навіть той, що засуджує цивілізоване суспільство), можна якимись деталями виправдати.

Такий нонсенс вочевидь може бути пояснений тим, що правові поняття і відповідні їм характеристики можуть йти всупереч функціям нашої оціночної правосвідомості, що вже говорити про дитину 6-10 років. Відтак, ті випадки, коли діти, не закріпивши правові знання як значимі для себе, вважають деякі вимоги закону і права недоцільними, чи такими, що нема необхідності в їх

дотриманні. Недотримання цінностей і моральних норм права і закону в таких випадках буде залежати від дорослих і тих обставин, в які наразі потрапила сама дитина [37].

Крім того, дослідники правового виховання учнів [1] переконують у необхідності перетворення правових знань, поглядів, ставлення, почуттів у глибокі особистісні переконання і вчинки, формування стійких звичок дотримання порядку в суспільстві, закріплення навичок правомірної поведінки у школярів через процеси активної самостійної громадської, правоохоронної діяльності, з метою нагромадження морально-правового досвіду боротьби з негативними проявами

Досліджуючи духовні ідеали сім'ї В. Каюков, стверджує, що у правовому вихованні школярів важливо, щоб вони не тільки проходили підготовку до майбутнього дорослого правового життя, а й жили життям суспільства. Цілеспрямоване включення з врахуванням вікового статусу у справи і інтереси сім'ї, учнівського колективу, в обговорення і вирішення проблем, які хвилюють суспільство в цілому. Саме включення, тобто наділення конкретними правами, обов'язками, відповідальністю за реальні дії і їх результати, а не просто ознайомлення зі слів старших [29]. За таких умов буде здійснюватися постійне тренування в якості справжніх учасників соціальної діяльності, а не роз'яснення, того, що і яким чином треба буде робити у майбутньому дорослому житті.

У дослідженнях Л. Хомич зазначено, що при організації правовиховної діяльності школярів має бути ураховано певні аспекти. Схарактеризуємо їх.

Моральний. Він спрямований на формування в учнів уявлень про відповідність наших законів і прав моральним настановам більшості членів суспільства, нормам моральності; поважливого ставлення до права, правоохоронних органів; переконаності в необхідності боротьби за дотримання законності і правопорядку.

Пізнавальний. Він полягає в оволодінні знаннями права; глибокому усвідомленні регулятивних функцій права, його ролі в удосконаленні

суспільних відносин; розширенні знань учнів про шляхи боротьби з правопорушеннями і злочинністю.

Практичний. Зазначений правовий аспект характеризується формуванням в учнів відповідних умінь і навичок застосування правових норм для підтримання законності і правопорядку; створенням стійких звичок з дотримання моральних і правових вимог [63]. Зорієнтувати учнів на правильну (регульовану в правовому плані) поведінку допоможе перетворити знання дітей у переконання, що може бути потужним фактором у правовиховній діяльності кожної особистості.

Важливо також зазначити, що правове виховання слід розглядати не лише як потужний фактор цілеспрямованого впливу на особистість дитини з формування у неї правових уявлень і понять, а це, перш за все, сфера виховання, в якій кожен ланцюг виховного процесу має ряд логічно організованих заходів для учнів початкових і середніх класів. Що, звісно, має бути не тільки чітко організованим, а й спланованим та узгодженим з планами виховної роботи.

Розглядаючи правове виховання особистості, слід пам'ятати, що його джерело закладено ще в ранньому дитинстві, і в подальшому мов би доєднується до загального освітнього процесу (в ЗДО, ЗЗСО).

Фундаментом правового виховання виступає якраз загальне, адже воно орієнтує дітей дошкільного і шкільного віку на дотримання моральних принципів, норм поведінки, що складають підвалини права і закону.

Неприпустимим є той факт, який склався в суспільній думці на рахунок того, що правове знання має бути покликано на формування вміння боротися з правопорушеннями, він формує глибоку помилкову думку. Саме це є поясненням означеної проблеми, адже недостатня увага до неї з боку сучасної педагогічної спільноти стоїть у її витоків.

Адже тільки заходи з правового виховання дітей і молоді (навіть організовані на високому рівні), не спроможні попередити правопорушення і незаконну поведінку. Провідна роль в цьому факторові належить

цілеспрямованій організації правовиховного процесу, який стоїть у витоків саморегуляції і корекції поведінки кожної особистості. Така особистість здатна трансформувати набуті в дитинстві правила, норми, принципи, ціннісні орієнтації, моральні вчинки, естетичні почуття, правові знання в повсякденні форми поведінки.

Саме з огляду на це, не слід розглядати правове виховання дітей як єдиний засіб боротьби з правопорушеннями та хибами в нормах цивілізованих вчинків і поведінки. Важливо, щоб у молодших школярів відпрацьовувалися до автоматизму правові настанови, які покликані, перш за все, на забезпечення, регуляцію і усвідомлення важливості соціально-правових вчинків, громадянської відповідальності за правопорушення і неправомірні власні вчинки і дії тих, хто оточує дітей. Саме тому, говоримо про недостатність тільки морального виховання [47]. Правильний тип поведінки може будуватися тільки на ширшій основі, яка включає і правове виховання.

Правове виховання формується на засадах суспільних цінностей, духовних і моральних підвалин життя людства, що є фундаментом для його взаємозв'язку з іншими напрямками виховання. Адже такий взаємозв'язок проглядається поряд з соціальними нормами і здатен сприяти засвоєнню сприятливих (позитивно оцінюваних) форм суспільної свідомості. Такі суспільні цінності знаходяться під пильною охороною закону і права, передбачають наявність єдиної громадської думки і сталих соціальних інтересів. Тільки в такому органічному поєднанні правове виховання може розглядатися як непохитна складова системи національного виховання.

Розглядаючи регуляцію соціальної взаємодії людства, вчені дійшли висновку, що ця взаємодія може бути реалізована не тільки нормами права, а, головне, вона займає провідне місце в структурі морального виховання, яке, в свою чергу, є дієвим засобом суспільного обмеження [55].

У правовиховній роботі дуже важливо поєднувати зміст, форми і методи правового і морального виховання. Виділяти тільки правові норми, не пов'язуючи їх з моральними, недоцільно. Адже на практиці школяр не

стикається з ситуаціями, які вимагають чистої юридичної оцінки без звертання до моральних уявлень, поглядів, почуттів. Закон стає значущим для учнів засобом входження в соціальну дійсність тільки за умови, що в засвоєнні правових фактів бере участь їх моральна усвідомленість.

Тому про правову свідомість людини можна говорити тільки в тому випадку, якщо у процесі виховання подолано суперечність між засвоєними особистістю моральними нормами і правовими вимогами, якщо правове і моральне регулювання індивідуальної поведінки діють на єдиній основі, тобто на переконаності особистості в необхідності і доцільності такої поведінки.

Правові знання і уявлення поглиблюють і конкретизують погляди учня на моральність, допомагають йому зробити правильний моральний вибір. Правові знання, уміння і навички корисні для школяра тоді, коли йому доводиться вирішувати моральні питання, не пов'язані з юридичною сферою. Розуміння принципів правомірної поведінки допомагає школяреві засвоювати і основи моральної поведінки. Усвідомлення учнями тісного зв'язку моралі і права, що проходить на емоційному і раціональному рівнях, з'єднує окремі знання і уявлення учнів у комплекс морально-правових переконань [28].

Правове виховання може дати належні очікувані результати тільки за умови, що при його організації враховують не тільки вікові особливості молодших школярів, а й здійснюють його диференційовано, тобто з урахуванням реального стану правосвідомості і поведінки учнів. Врахування рівня правової вихованості школярів має бути систематичним, а не базуватися тільки на даних, отриманих на початку організації правового виховання [13]. Систематичні «заміри» правової вихованості школярів дозволяють вносити корективи у правовиховну роботу, необхідність в яких виникає доволі часто.

У правовиховній роботі з молодшими школярами важливо дотримуватись загальнопедагогічних принципів виховання та специфічних принципів правового виховання. До специфічних принципів правового виховання відносять такі: єдність правового і морального виховання; оперативність використання правової інформації; поєднання переконання з прикладом;

дотримання законності у правовому вихованні; єдність прав і обов'язків школярів.

Знання педагогами особливостей загальних принципів виховання і специфічних принципів правового виховання, дозволяє добирати оптимальний зміст, ефективні форми і методи роботи з формування в учнів правової свідомості, вироблення у них навичок і звичок правомірної поведінки.

Загально відомо, що діти є «чистими аркушами», які можна заповнювати. Саме тому, організована на високому рівні система правового виховання (на ниві загального процесу виховання), здатна сформувати у дітей молодшого шкільного віку розуміння необхідності дотримання закону, доцільності правомірної поведінки, гуманного ставлення до людей і природи, життєвої ясності й справедливості.

Крім того, правове виховання формує у дітей усвідомлення права як складної цілісної системи соціальних правил, які покликані державою формувати настанови правомірної поведінки людей, визначати критерії їхніх можливостей, міри дозволеного, законність певних вчинків, порушення яких спричиняє відповідальність.

1.2. Психолого-педагогічна характеристика молодшого школяра як суб'єкта правового виховання

Наукові засади організації правовиховної роботи з молодшими школярами вимагають врахування розвитку їхніх пізнавальних процесів, особливостей формування особистості в молодшому шкільному віці.

Відомий український професор І. Бех нагадує, що головна особливість розвитку особистості молодшого школяра – зміна його соціальної позиції: дитина приступає до систематичного учіння, стає членом класного і шкільного колективів, змінюються стосунки з дорослими, головним авторитетом стає

учитель. Завдання дорослих стосовно молодшого школяра в цей період полягає в тому, щоб сформуванати у нього позицію учня, підвести його до розуміння його обов'язків [4].

Організовуючи сприймання правових фактів і явищ, слід враховувати специфіку перебігу цього процесу в молодшому шкільному віці, що характеризується гостротою і свіжістю сприймання оточуючого життя, яке щодня розкриває перед дітьми щось нове.

Психологи стверджують, що в процесі навчання проходить і перебудова сприймання. Воно піднімається на вищий ступінь розвитку. Якщо сприймання першокласників зумовлюється, перш за все, зовнішніми особливостями самого предмету (діти помічають тільки яскраво виражені ознаки, часто виділяють випадкові деталі, не сприймаючи при цьому важливих, суттєвих), то до кінця четвертого класу сприймання все частіше визначається потребами, інтересами, життєвим досвідом учнів [10; 38].

Для сприймання учнів 1-2 класів характерна яскраво виражена емоційність. У першу чергу сприймаються ті об'єкти або їх властивості, ознаки, особливості, які викликають у дітей безпосередню емоційну реакцію, «емоційно-нейтральне» для цього віку недоступне.

У процесі навчання сприймання ускладнюється і поглиблюється, стає диференційованим, набирає характеру організованого спостереження. В учнів 1-2 класів слово, в основному, виконує функцію називання (словесне означення після пізнавання), цим і завершується аналіз сприймання. В учнів 3-4 класів слово-назва є, швидше, загальним позначенням об'єкта, передуючи глибшому його аналізу [38].

Одночасно слід зазначити, що учням 1-4 класів у доступній формі повідомляють елементарні уявлення про важливі закони нашої країни, правила праці та поведінки у школі, вдома, на вулиці, пояснюється роль осіб, які охороняють порядок у місті, селі, прищеплюється повага до цих людей.

У роботі з правового виховання молодших школярів слід врахувати ту обставину, що ними сприймається на віру все, сказане вчителем. Його думка

для дітей часто буває авторитетнішою, ніж думка батьків. У цьому віці діти найбільш уразливі, надзвичайно емоційні.

На думку дослідників, не зміцнена дитяча психіка не завжди зможе відокремити добре від поганого, адже у дитини нема необхідного життєвого досвіду. Не менш важливою є та обставина, що нажаль, лихе дає нерідко швидший результат. Саме тому, якщо підліток не набув у дитинстві позитивних уявлень про життя, він швидше піде на повідку у цієї спокуси, щоб без особливих зусиль отримати те, що хоче [55]. У зв'язку з цим виховна робота з ними має базуватися на використанні моральних настанов, переваг чуттєвого сприймання дітьми наявних життєвих ситуацій. На прикладах конкретних ситуацій важливо дохідливо пояснити дітям категорії добра, зла, жорстокості, справедливості, несправедливості, заздрості і т. д.

Навіть знаючи і правильно визначивши своє ставлення до хорошого чи поганого, діти часто не діють відповідно з наявними у них знаннями і сформованими уявленнями. Це вікова особливість дитини, яка вчиться співвідносити наявні у неї поняття і уявлення із життям, реальними вчинками, конкретною поведінкою.

Розрив поглиблюється там, де основну увагу в роботі з дітьми акцентують на забороні, на вимозі беззаперечної покорі. У такому випадку якщо доросла людина не пояснює, чому саме так треба вчиняти, а не інакше, – не формує правильні мотиви поведінки. Якщо дитина змушена без роздумування підкорятися дорослому через почуття страху перед покаранням, то потім у своїй поведінці вона не буде керуватися суспільно значущими мотивами [2].

У правовиховній роботі з молодшими школярами необхідно враховувати також те, що в них недостатньо розвинена довільна увага, обмежені можливості вольового регулювання і управління нею. Молодшого школяра можна примусити зосереджено працювати тільки при наявності «близької» мотивації (перспектива заслужити похвалу вчителя, отримати відмінну оцінку, краще всіх виконати завдання). Стосовно правового матеріалу, який «працює на

майбутнє», то зосередити на ньому увагу молодшого школяра треба шляхом поступового поєднання близьких і віддалених цілей.

У психологічній літературі зазначено, що краще у молодших школярів сформована мимовільна увага. Усе нове, яскраве, цікаве захоплює увагу учнів само по собі, без особливих зусиль з їх боку. Мимовільна увага стає особливо концентрованою і стійкою якщо правовий матеріал вирізняється наочністю, яскравістю, викликає в учнів емоційне ставлення. Проте при цьому слід враховувати, що молодші школярі надто вразливі, і яскраві наочні враження можуть гальмувати можливості розуміти пояснення, аналізувати та узагальнювати матеріал [9; 38; 52].

У правовиховній роботі з молодшими школярами слід враховувати те, що у них більше розвинута наочно-образна пам'ять, ніж словесно-логічна. Вони краще і швидше запам'ятовують і міцніше зберігають у пам'яті конкретні правові відомості, події, предмети, факти, ніж визначення і пояснення.

Молодші школярі (особливо в 1 та 2 класах) схильні до механічного запам'ятовування, шляхом механічного повторення, без усвідомлення смислових зв'язків між складовими матеріалу. Вони часто дослівно заучують і відтворюють навчальний матеріал без його реконструкції, без спроб передати його зміст іншими словами.

Розкриваючи зміст елементарних правових положень, важливо давати завдання на запам'ятовування: запам'ятати дослівно, якщо це важливе визначення чи формулювання; запам'ятати суть, яку можна розповісти своїми словами; не намагатись запам'ятати взагалі, якщо це неістотна деталь. При цьому слід мати на увазі, що учень запам'ятовує матеріал залежно від того, яка була настанова на запам'ятовування.

Спрямованість на запам'ятовування, стверджує психолог О. Власова – це бажання запам'ятати той чи інший матеріал, ставлення до запам'ятовуваного у значній мірі визначається тим, який емоційний вплив цього матеріалу, який його емоційний тон [10]. Кожному добре відомо із особистого досвіду бажання запам'ятати те, що сподобалось, що викликало позитивні емоції

Засвоєння молодшими школярами правового матеріалу неможливе без активної діяльності їх уяви, без уміння уявити те, про що говорить учитель, про що написано в книжці, без уміння оперувати наочними образами. Передусім, у цьому віці вдосконалюється відтворююча уява, пов'язана з уявою раніше сприйнятого або створенням образів у відповідності з пропонованим описом, малюнком, схемою і т. п. Уявлення молодших школярів не позбавлені яскравості і конкретності, але стають вже реалістичними, все більше відображають зміст виучуваного матеріалу навчальних предметів чи прочитаних ними книжок; знання перестають бути фрагментарними, об'єднуються в системи. Творча уява, як створення нових образів, також зазнає подальшого розвитку, образи стають реальнішими, стримується фантазія, яка ще не пов'язана із законами логіки [9; 38]. В уяві молодших школярів все частіше створюються образи, які не суперечать дійсності, що засвідчує про розвиток їхньої здатності до критичної оцінки.

У правовиховній роботі з молодшими школярами враховують специфіку їх мислення. Так, дитина, яка вступає до школи, володіє конкретним мисленням. Під впливом навчання проходить перехід від пізнання зовнішньої сторони явищ до пізнання їх суті, відображення у мисленні істотних властивостей і ознак, що дає можливість робити перші узагальнення, перші висновки. На цій основі у дитини поступово починають формуватися наукові поняття (на відміну від життєвих понять, які складаються у дитини на основі її досвіду поза цілеспрямованим навчанням) [9].

У психологічній науці зазначено, що аналітичні дані в молодшому шкільному віці характеризуються етапністю. Ця етапність має 2 рівні. Перший рівень позначається здатністю дітей аналізувати побачене, адже наочність (обрис) демонструє конкретні видимі ознаки об'єкта, які учні початкових класів усвідомлюють за явними зовнішніми ознаками. Наступний, другий, рівень, має характеристику вищого розумового аналізу, який здійснюють учні початкових класів на основі виділених ними самими істотних властивостей, якостей і рис того, чи іншого об'єкта дослідження.

Другий рівень здійснення аналізу закріплюється, починаючи з третього класу навчання у школі, до цього – він доволі повільно виявляється.

Таким чином, науковці зазначили, що розумові можливості дитини в молодшому шкільному віці йдуть шляхом розвитку від наочно-дійового до абстрактного аналізу явища чи об'єкта дійсності; від аналізу конкретного предмета чи явища, до аналізу взаємозв'язків між предметами і явищами. Така розумова можливість у молодших школярів є необхідною складовою для усвідомлення дітьми явищ соціального і правового співжиття, що їх оточує [10; 39].

У наукових напрацюваннях українського професора В.Чайки, засвідчено, що значна частина виховних дій з боку педагогів щодо виховання молодших школярів ґрунтується на механізмах навіювання, наслідування чи ідентифікації. Фактично можемо ствердно наголосити на тому, що норми поведінки учням нав'язуються авторитетом педагога, що тісно пов'язано з певними санкціями (що, у свою чергу, покладено в основу заохочення чи покарання). Це призводить до того, що вихованці таких педагогів керуються тільки нормами поведінки, яку будуть не за власним бажанням чи переконаннями, а за нормативами, вибудуваними кимось іншим, і які підлягають певному зовнішньому контролю [64].

Правовиховна робота з молодшими школярами передбачає також урахування пізнавальних інтересів вихованців. У цьому ракурсі важлива думка педагога-фундатора В.Сухомлинського, який зауважував, що інтереси дитини – це особливі емоційні барви думок, вони мають не просто супроводжуватися засвоєнням певних знань, а, головне, вони мають бути цікавими, зосереджувати увагу, поглиблювати знання [58].

Психолого-педагогічна думка характеризує інтереси молодших школярів (особливо під час виступу до школи) такими особливими ознаками як: наслідування; постійність і легка змінність; цікавість тільки до зовнішніх (яскравих) факторів об'єктів; розшарування інтересів на різні галузі знань поза

навчальним процесом; спрямованість на миттєвий результат і близьку перспективу оцінювання вчинків з боку вчителя; самооцінка) [13].

Саме тому з метою розвитку інтересу молодших школярів до правових знань необхідно дотримуватись певних умов, серед яких наступні:

- ✓ правильне співвідношення нового і вже відомого як істотної особливості виникнення пізнавального інтересу у дітей;
- ✓ можливість використання своєї ініціативи, своєї активності в творчому перетворенні предмета (що підвищує інтерес учня до роботи);
- ✓ підтримання досягнутих успіхів діяльності учнів;
- ✓ практичне використання вивченого матеріалу, його застосування у житті людей;
- ✓ захопленість учителя своєю роботою, його педагогічна майстерність (що також викликає інтерес у дітей до навчального матеріалу);
- ✓ формуванню пізнавальних інтересів у значній мірі сприяє вся позакласна та позашкільна робота [18].

Отже, спостереження вчених переконують, що зміст правових норм викликає у молодших школярів великий інтерес. Вимоги законів, як і моральних норм, у них не викликають сумнівів, діти готові їх дотримувати, добре їх запам'ятовують і мають бажання їх виконувати, адже їхня свідомість ще «чиста» не заангажована суворими умовами дорослого життя. Адже загальні норми поведінки, які стали законами нашої країни, дуже лаконічні, у практичній роботі зі школярами вони вимагають деталізації.

З огляду на сказане у процесі правового виховання молодших школярів не варто захоплюватися детективними історіями. Корисний для школярів правовий матеріал сприймається ними надто поверхово, а захоплюючий сюжет заслоняє правильну моральну оцінку подій і явищ. Краще використовувати позитивні приклади, подані в цікавій формі. Спираючись на позитивний морально-правовий досвід учнів, учитель повинен підкреслювати творчий характер українського права, домагатися сприйняття права не як системи

заборон, а як важливого регулятора суспільних відносин і діяльності кожного громадянина України.

У спеціалізованій науковій літературі зазначено, що навчаючи молодших школярів правовим знанням, слід також пам'ятати про важливість критично мислити, здійснювати рефлексію, робити логічні висновки. Такі уміння розвиваються завдяки не тільки спостереженнями і аналізом власної поведінки, а й за допомогою співставлення її з взірцями. Крім того, важливо дитині усвідомлювати фактори позитивної/негативної поведінки. Тому, учням простіше здійснювати рефлексію і висувати до себе певні вимоги, якщо педагог стимулює і підтримує таку поведінку [21].

Певні можливості правового виховання молодших школярів криються у методах навчання. Вдалий їх вибір сприяє активізації мислительної діяльності, посилює увагу, збуджує інтерес, формує духовні запити учнів. Висока активність школярів у процесі навчання зумовлює інтенсивний розвиток не тільки розумових сил і пізнавальних процесів (пам'яті, мислення), а й правової самосвідомості. Чим активніший учень у навчальній діяльності, тим успішніше відбуваються позитивні зміни і зрушення в його свідомості, почуттях, звичках, поведінці [48].

Щоб мати можливість оцінювати власну поведінку як правомірну чи неправомірну, дитина повинна спочатку засвоїти відповідні норми, правила, навчитися оцінювати їх дотримання іншими людьми; тільки на цій основі – завдяки порівнянню себе з оточуючими – вона поступово навчиться оцінювати власні дії та вчинки. Л. Хомич зазначає, що поруч з тим, такі зовнішні впливи як оцінка оточуючими участі дитини в правоохоронній діяльності, її поведінки трансформується в самооцінку, яка, поряд з іншими факторами, впливає на становлення правосвідомості особистості [63].

У процесі формування правових понять і уявлень варто враховувати ті зміни, які відбуваються з молодшими школярами у процесі навчання. Так, нагадаємо, що молодші школярі засвоюють правові норми і переживають їх у процесі дій, усвідомлюючи ці норми головним чином як вимогу, що виходить

безпосередньо від людей, яких він знає і з якими спілкується. Знання дітей обмежені конкретними формами та прикладами поведінки. Вивчення шкільних предметів, самостійне читання, спілкування в колективі, зрушення в розумовому розвитку створюють передумови для розширення запасу уявлень та знань про норми і правила поведінки. Паралельно у молодшого школяра формується і почуття відповідальності.

З розвитком абстрактного мислення і самостійності дитина починає узагальнювати й досвід інших, частіше порівнює себе з товаришами, переконується в необхідності знань, за допомогою яких регулюються взаємини в колективі.

У дослідженнях А. Глущенко, зокрема, зауважено, що уявлення й поняття про моральні вчинки, правила й норми поведінки починають відігравати роль прикладу, зразка і орієнтира; в одних ситуаціях вони можуть наслідуватися дитиною, в інших – утримувати її від небажаних дій, ще в інших – використовуватися для оцінювання чужих і своїх вчинків [14, с. 10].

В основі вчинків молодшого школяра лежать відповідні ставлення. Проте дії молодших школярів продовжують, в основному, ще залишатися імпульсивними. Дитина безпосередньо спрямовує їх на досягнення бажаного. Вона не вміє ще обдумувати свої вчинки, оцінювати їх, не може заглянути вперед і подумати про наслідки вчинку, співставляти різні його сторони з моральними чи правовими вимогами і поняттями.

Правове виховання як один із напрямів виховного процесу формує певні сторони соціального досвіду особистості: сумлінне виконання обов'язків, розумне використання прав, повага до законів, дотримання правил людського співжиття, активна участь в боротьбі з правопорушеннями.

Таким чином, з урахуванням вікових змін, зростанням самосвідомості формування понять у молодших школярів проходить шлях від дії, виявленої щодо людей, речей, природи, до осмислення вчинків; від простого нерозчленованого знання про вчинок – до знання ознак моральних якостей і норм поведінки, сформульованих у певних вимогах і поняттях.

1.3. Правове виховання молодших школярів у процесі вивчення навчальних предметів початкової освіти

В основі поведінки людини завжди мають бути знання про те, що є правильним, а що неправильним, тобто у неї мають бути сформовані певні поняття і уявлення про моральні і правові норми, а також ставлення до них. Важлива також емоційно забарвлена оцінка цих норм, переконаність у необхідності їх дотримання.

Правовиховна робота з молодшими школярами на уроках має свої особливості, зумовлені змістом навчального матеріалу і віковими особливостями дітей.

Доволі об'ємний діапазон положень щодо правового виховання дає можливість широко розкривати їх у змісті (при вивченні) різних навчальних дисциплін початкової освіти. Методичні складові змісту українського права можуть конкретизуватися навчальним матеріалом, бути «прив'язаними» до певної теми, характеризувати складові життя і діяльності українського суспільства, попереджаючи зведення правових знань до формального їх засвоєння. Педагогу початкової ланки слід не тільки продумати структурно-компонентну складову демонстрації правових знань, а й уміти логічно «втиснути» ці знання в систему ведення уроку.

На підтвердження зазначеної думки слід схарактеризувати зміст деяких підручників початкової школи. Навчальна дисципліна «Я досліджую світ» має великий спектр для знайомства дітей з морально-правовими характеристиками життя українського суспільства. Тема «Школа» може містити матеріал не тільки щодо режиму перебування у школі (коридорах, їдальні, спеціалізованих кабінетах), а й знайомити дітей з простими громадськими обов'язками, правилами поведінки, бережливим ставленням до власного і чужого майна. Вчителеві важливо нагадувати про вимоги дотримувати правила загальної поведінки на території школи.

Вивчення теми «Про тебе самого» дозволяє вчителю зосередити увагу школярів на власному «Я», на необхідності дотримання правил гігієни, збереження власного здоров'я, оберігання свого тіла від пошкоджень. Все це має неабияке значення у подальшій виховній роботі та запобіганні шкідливим звичкам (куріння, вживання алкоголю чи наркотиків), які призводять до правопорушень.

Вивчення теми «Родина» використовується для формування в учнів ввічливого і турботливого ставлення до членів сім'ї, сумлінного виконання своїх домашніх обов'язків, дотримання режиму дня, піклування про здоров'я, формування позитивних інтересів.

Систематично необхідно наголошувати дітям на таке золоте правило, що в сім'ї необхідно поважати старших і молодших, бути до них уважними, піклуватися про них, допомагати їм, цінувати працю батьків, рідних, любити, поважати батьків, завжди і всюди приносити їм радість.

Тема «Дорога від дому до школи» передбачає ознайомлення учнів з правилами переходу вулиць, які регулюються і які не регулюються, з різними видами переходів, правилами обходу транспорту, правилами поведінки в громадських місцях. Особливу увагу при цьому необхідно звертати на ту небезпеку, яку таїть в собі гра на вулиці. Ці знання поширюються під час реалізації спеціальної програми з «Правил безпечної поведінки учнів на вулицях і дорогах». У ході вивчення цих правил значне місце займають різноманітні рольові ігри-заняття: «Поведінка на перерві», «Де можна гратися», «На вулиці», «Світлофор», «Як іти по вулиці і переходити її», «Ми – пасажери» та інші.

Тема «Уроки ввічливості» спрямована на формування у молодших школярів культури спілкування, чесності, гідності, справедливості та інших морально-правових понять, формування відповідної їм поведінки.

Під час вивчення теми «Де ти живеш» учні знайомляться з правилами поведінки в громадських місцях (в бібліотеці, в музеї, в кінотеатрі, в клубі тощо). Особливу увагу варто звертати на тому, щоб учні не штовхалися в

громадських місцях, не проходили без черги в магазині чи аптеці, не запізнювались до початку сеансу і не розмовляли під час перегляду фільму в кінотеатрі тощо.

Тема «Наша країна Україна» дозволяє розглядати такі питання, як історія створення незалежної України, походження самої держави та її символики.

У темі «Ти серед людей» є можливість знайомити дітей з видами правопорушень, які трапляються серед дітей і юридичною відповідальністю за них. Класоводи використовують правові знання для пояснення відомих дітям фактів правового змісту з навколишнього життя. При цьому обґрунтовують необхідність керуватися у своїй поведінці вимогами моралі і права [8].

Вивчення природознавства дає можливість розширити і поглибити одержані учнями природоохоронні знання. Ознайомлення учнів з рослинами, комахами, птахами і тваринами дозволяє виділити ті їх види, які вимагають охорони, бо їх стає дедалі менше. Тут же дається поняття про Червону книгу як таку, в якій записано назви тварин і рослин, яких залишилось мало або вже зовсім зникають. Червоний колір книги – це попередження, сигнал тривоги: «бережіть тварин і рослини, не допустіть їх зникнення». До неї занесені такі рослини, як водяний горіх, лотос, конвалія, сон широколистий, лілія лісова, первоцвіт весняний, а з тварин – жук-олень, джміль звичайний, лелека чорний, зубр, бобр річковий, беркут, орел-карлик.

Таким чином, в учнів формуються поняття «охорона природи», «охорона рослин», «охорона тварин», «зелений світ» та інші.

У процесі вивчення природознавства в учнів також формуються початкові уявлення про бережливе ставлення до земельних угідь, про боротьбу з ярами, про розумну розробку корисних копалин, про боротьбу за чистоту річок, озер, водоймищ, про збереження їх рибних багатств від хижацького винищення. Учні дізнаються, що Конституція України зобов'язує людей берегти природу, а вони повинні допомагати старшим у цій справі. Тут же варто подавати перші поняття про заповідники, їх завдання по збереженню куточків дикої природи в нашій країні.

На уроках природознавства учні дізнаються, що із збільшенням заготівлі лікарських рослин виникла потреба у їх збереженні і відтворенні. З метою відтворення цінних рослин створено заповідники державного та місцевого значення. Певна увага приділяється вирощуванню лікарських рослин на спеціальних плантаціях. Учнів необхідно знайомити з тим, що значна робота проводиться із охорони тваринного світу. Так, узято під охорону мурашники, у їх охороні лісникам можуть допомагати і школярі.

Діти мають дізнатися також, що тільки у певний час дозволяється полювання на птахів і звірів. Узимку, коли звірам важко здобувати корм, люди приходять їм на допомогу. Весною для птахів школярі мають розвішувати шпаківні, дуплянки, влаштовувати спеціальні будиночки і для джмелів, кількість яких останнім часом зменшилась, тому що ці корисні в природі комахи теж потребують охорони.

На таких уроках учні можуть бути поінформовані, що велика увага приділяється охороні рослинного і тваринного світу не тільки лісів, а й луків, водойм. Там, де трапляються рідкісні рослини і тварини, створено заповідники. У них забороняється будь-яка діяльність людини, і ведеться лише наукова робота.

Також на уроках природознавства є значні можливості для ознайомлення молодших школярів з певними положеннями Конституції України, зокрема під час вивчення таких тем як: «Ознайомлення з навколишнім світом», «Природа навколо нас», «Рослини», «Тварини», «Рослини і тварини восени, взимку, навесні», «Повітря», «Де ми живемо», «Країна, в якій ми живемо», «Відпочинок у сім'ї»; «Охорона природи – неодмінна умова охорони здоров'я людей», «Повітря навколо нас», «Охорона рослин», «Охорона тварин», «Значення та охорона ґрунтів», «Корисні копалини України та своєї місцевості», «Охорона корисних копалин», «Охорона водойм, лісів», «Розташування України на мапі», «Київ – столиця України».

Важливо зазначити, що зміст підручника «Я досліджую світ» має потенційне значення у виховання в учнів громадянської відповідальності за

збереження природного середовища як важливого чинника існування людини. Адже вчені наполягають на тому, що питання охорони природи має бути провідним принципом під час вивчення усіх шкільних предметів початкової школи. Учні повинні усвідомити, що життя людини тісно пов'язане з природою, що природу необхідно оберігати, примножувати її багатства [5].

Особлива роль у правовому вихованні молодших школярів належить читанню і розвитку мовлення, де прослідковуються потенційні можливості морального елементу правового виховання. Всі теми зазначеного навчального предмета містять тексти, що відкривають дітям красу людини, різні боки її життя і діяльності, а також характеристики соціальних взаємин людей.

Зауважимо, що певна кількість тем з літературного читання дає дітям можливість значно розширити зміст морально-правових уявлень і понять. Це підтверджується наявністю ключових позицій в певних темах всього навчального матеріалу початкової освіти. Це, перш за все тематика про Україну-Вітчизну, її минуле й сучасне; Гімн, Герб, прапор незалежної України та історія їхнього творення українським етносом. Таке висвітлення проблематики надає можливість педагогам постійно здійснювати захоплюючі розмови з учнями. Діти із задоволенням сприймають матеріал на тематику символів нашої держави, історію Києва як столиці, історію появи тризуба і кольорів прапора і тому подібне. У цей час діти формують в собі бережливе ставлення до сі тинь українців, усвідомлюють роль урочистої пісні – Гімну України, особливості її виконання. Подальша подібна робота з дітьми сприятиме розширенню і поглибленню знань дітей про споконвічні святині українців.

Як приклад уроку розвитку мовлення можна запропонувати стислий переказ на тему «Прапор як символ України». Метою такого уроку є формування в учнів умінь стисло передавати зміст тексту, закріплювати орфографічні навички, виховувати патріотичні почуття, шану і повагу до прапора України. Для підготовки до уроку можна використати статтю В. Сергійчука «Доля української національної символіки». Її автор розповідає в

доступній і цікавій формі про походження української національної символіки, багатовікові традиції жовто-синіх прапорів, тризуба, бунчуків, гербів на українських землях.

Уроки читання також можуть надавати учням початкові знання стосовно законів України, ролі демократії в нашій державі тощо. Читаючи твори, діти глибше знайомляться з народними декоративно-ужитковими надбаннями українців, усвідомлюють значення змісту слів «дотримання законів України, права і обов'язки громадян» тощо. Таке знайомство стоїть у витоків уявлення дітей про норми, правила і принципи правової поведінки. Крім того, аналізуючи самотійно чи за допомогою вчителя позитивні/негативні вчинки певних героїв, співставляючи їх із собою, діти вчаться поважати і підтримувати шановану людину й засуджувати негарні нотки поведінки.

Нагадаємо також, що уроки української мови дозволяють не тільки формувати уявлення про мольні риси поведінки, а, головне, прививають дітям любов до рідної (материнської) мови, розширюють знання про культуру нашої мови, її мелодійність, виразність, емоційну піднесеність.

На уроках української мови закріплюють відомості про мову як найважливіший засіб спілкування; зосереджують увагу учнів на необхідності вивчати рідну мову, постійно вдосконалювати усне і писемне мовлення; виховують інтерес до мови як національної скарбниці знань.

Учні усвідомлюють, що повага і любов до рідної мови у тому, щоб цікавитись нею, читати книжки, вивчати напам'ять поетичні твори; розмовляючи, добирати літературні слова і вирази, не допускати грубих, недоречних слів, правильно вимовляти слова, не змішувати одну мову з іншою.

Варто нагадувати учням, що українська мова, як і мови інших народів, існує багато століть. У ній, як у скарбниці, зберігаються слова, народні пісні, казки, приказки, прислів'я, приповідки, загадки та ін. Кожне покоління людей черпає знання про минуле з цих мовних джерел, вносить щось своє і передає майбутнім поколінням. Тому треба поважати мову, дбати про її чистоту [17]. На

уроках мови є можливість чітко пояснити учням, що якщо ми занедбаємо рідну мову, то втратимо скарб і не зможемо передати його своїм дітям і внукам.

Варто використати статтю 10 Конституції України, де сказано: Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України [32].

Певні можливості для правовиховної роботи з молодшими школярами закладені у програмі з позакласного читання. Вона орієнтує вчителя на те, щоб тематика творів позакласного читання торкалась різних сторін життя дитини і навколишньої дійсності, створювала певну основу для розвитку світогляду молодших школярів, поповнювала їхні знання, розширювала читацький кругозір, формувала важливі моральні якості, пробуджувала національну самосвідомість, найкращі, світлі, гуманні почуття до своєї землі, мови, рідного краю, природи, шанобливе ставлення до національних традицій свого народу та культури інших народів.

Формування таких моральних якостей у процесі позакласного читання є добрим підґрунтям для сприймання правових понять, фактів, явищ, подій.

Адже для позакласного читання слід рекомендувати такі твори, зміст яких сприяв би формуванню в учнів найважливіших загальнолюдських цінностей, настановлював би їх на роздуми, оцінку своїх і чужих вчинків, на осмислення життя взагалі.

Певні можливості закладені і в уроках математики. Мовою цифр і фактів ілюструють учням вартість їхнього навчання, ціну комплекту підручників для одного учня і для всіх учнів, класу.

Обговорення одержаних даних дає можливість зрозуміти витрати держави на навчання кожного учня, на освіту взагалі. Подібним чином пропонується учням визначити вартість плати за квартиру і комунальні послуги, невчасне здійснення яких має певне підґрунтя для порушення встановлених в цьому виді життя людей законів України.

Значні можливості для правового виховання молодших школярів закладені в трудовому навчанні. Передусім, воно сприяє вихованню в учнів моральності, волі, дисциплінованості, організованості, самостійності, почуття обов'язку і відповідальності, а всі ці якості ведуть до правомірної поведінки школяра. Крім того, учні вчаться дотримуватися правил техніки безпеки під час користування різноманітним інструментом, знайомляться з правилами техніки безпеки на будівельних майданчиках, на тваринницьких фермах, заводах та фабриках, які вони відвідують під час екскурсій.

Пам'ятаємо, що в програмі з трудового навчання особливо наголошується, що всі уроки проводяться при обов'язковому дотриманні правил техніки безпеки й санітарно-гігієнічних вимог. Так, у першому класі під час вивчення теми «Різання паперу» учнів необхідно знайомити з правилами безпечної роботи з ножицями. Ознайомлення з правилами користування голкою проходить при вивченні теми «Інструменти і пристосування для роботи з тканиною». У темах «Ліплення з пластиліну» і «Ліплення з глини» увага учнів має зосереджуватися на правилах особистої гігієни. Вже на вступному занятті учнів необхідно ознайомити із загальними правилами безпеки та культури праці на робочому місці.

Зауважимо, що можливості навчальних дисциплін, програм і підручників початкової ланки щодо правового виховання потребують логічного аналізу, з'ясування реальних можливостей кожного уроку чи теми. У цьому ракурсі важливо урахувати й пам'ятати про такі провідні речі як: вікові характеристики та психолого-фізіологічні можливості дітей; соціальний досвід і умови виховання кожної дитини; дисципліна й особливості поведінки дітей конкретного класу; взаємини дітей в колективах одноліток; взаємини педагога з батьками учнів; ставлення батьків до навчання їхніх дітей і таке інше. Це дозволить прогнозувати педагогові проблеми, які можуть супроводжувати подачу навчального матеріалу, зокрема, попередити можливі запитання дітей, продумати уточнення до того чи іншого питання, передбачити можливі незручні моменти, а також підготувати виховні ситуації.

Педагогічний досвід підтверджує, що накопиченню здатності аналізувати і оцінювати певні вчинки чи ситуації дітьми допомагають вправи на морально-правову тематику. Означені вправи можуть бути різних форм, від, наприклад, аналізу конкретного випадку з життя до ситуації, яку спеціально дібрав педагог для обговорення і аналізу з учнями. Такі вправи не обов'язково мають зволікати дітей до певних дій, зазвичай достатньо певного висновку, що буде доступний учнівській аудиторії означеної вікової категорії [33].

Однією з передумов успішного засвоєння елементарних правових знань молодшими школярами є поєднання вивченого правового матеріалу з їх життєвим досвідом. Мається на увазі органічне поєднання того, що вивчається, з тим, чим живуть учні, що їх хвилює, захоплює, цікавить, що заважає колективу дружно жити і вчитися [17].

Маючи невеликий життєвий досвід, молодший школяр все ж намагається по-своєму оцінити набуття знань, зробити, так би мовити, «прикидання на себе»: добре це чи погано для мене й для інших? чи зможу я так зробити? як мені бути? Саме у співпереживаннях, роздумах, пошуках, сумнівах, «духовних рухах» виявляється і формується ставлення до правових понять та норм. Таким чином, у правовому вихованні міцне засвоєння знань – лише початок справи. У процесі навчання не можна зупинятися на тому, що учень знає, треба йти далі – формувати ставлення його до знань, навчальної праці, товаришів, колективу і власної поведінки [13, с. 9].

Важливе значення у правовому вихованні в процесі навчання має емоційний настрій дитини. Ось чому уроки, на яких зачіпаються ці питання, мають бути емоційно насиченими, викликати переживання, здивування, захоплення, засмучення чи обурення.

Важливим фактором, який впливає на рівень правових знань молодших школярів, є їхнє ставлення до навчання, рівень загальноосвітніх знань. Міцні знання з різних навчальних предметів, інтерес до навчання взагалі, створюють сприятливі передумови для засвоєння правових знань, розвитку правової свідомості учнів.

Визначення учнями свого ставлення до правового матеріалу – це той необхідний компонент, що надає навчальному процесу виховного спрямування. Саме тому цей показник – один з основних засобів розвитку розуміння школярами морального чи правового вчинку.

У правовому вихованні у процесі навчання важливе місце посідає і сама організація навчальних занять. На них молодші школярі щоденно вправляються в уміннях і звичках чинити в дусі моральних і правових вимог і норм. Порядок і дисципліна на уроках, організованість і точність, бережливе ставлення до навчального приладдя і часу, акуратність і старанність у роботі – все це безпосередньо сприяє формуванню почуття обов'язку, дисциплінованості, працьовитості і інших моральних та правових якостей [18].

Одним з основних завдань, яке вирішують всі предмети, є виховання у молодших школярів дисциплінованості як важливої морально-правової якості. Виховання дисциплінованості в молодшому шкільному віці стане фундаментом правомірної поведінки людини. При дисциплінуванні цієї категорії учнів використовують їх здатність до моральної оцінки негативних вчинків, порушень дисципліни, порядку в школі.

Правові знання, одержані молодшими школярами на уроках, у поєднанні з їх власними спостереженнями, певна практична діяльність з підтримання дисципліни і порядку в класі та за його межами, зі збереження навколишнього середовища відіграють важливу роль у їх правовому вихованні, формуванню їх правової культури.

Таким чином, успішна реалізація змісту правового матеріалу на уроках в початкових класах можлива. Правове виховання у процесі навчання здійснюється передусім через засвоєння змісту навчальних предметів. Але само по собі оволодіння змістом ще не означає, що воно справляє виховний вплив на дитину. Виховання відбувається тоді, коли виробляємо певне ставлення до засвоюваного, коли знання зливаються з життєвим досвідом, переходять у стійкі погляди і переконання.

Отже, навчальні предмети початкової освіти мають потенційні правовиховні можливості та можуть бути успішно реалізовані як допоміжний матеріал правового змісту на уроках.

Висновки до розділу 1

Характеризуючи поняття «правове виховання», науковці визначають, що воно ґрунтується на чіткому знанні правових фактів і явищ. Знання закону – перша і основна умова правового виховання. Просте засвоєння тих чи інших норм права нерідко буває нейтральним процесом, якщо правові факти і явища не відібрані з певних позицій, якщо їх вивчення належним чином не організоване, якщо вони не виховують особистість у потрібному для суспільства напрямі. Нормальне функціонування закону і суспільства сприяє повазі і неухильному добровільному виконання всіма громадянами не тільки поваги до права, до закону, але й до органів поліції, суду, прокуратури, а також до осіб, які стоять на охороні законів. Нетерпиме ставлення до антисуспільних проявів не зводиться до формування негативного ставлення до людини, яка вчинила проступок. Правосвідомість, як частина світогляду людини, відображає тільки ті явища, які регулюються нормами права, включаючи почуття громадянськості і високої відповідальності особистості за свої вчинки і поведінку.

Крім того, правове виховання школярів має два тісно зв'язаних між собою аспекти. Перший – орієнтація на вирішення конкретних завдань, що стоять перед учнями на сьогоднішній день, другий – можливість надати школярам перспективу на майбутнє. Суть правового виховання школярів саме у перспективності: необхідно навчити кожну молоду людину не тільки виконувати вимоги закону, а проявляти активність у здійсненні законності і встановленого правопорядку.

Принциповим у правовому вихованні неповнолітніх є питання про те, з якого віку можна доводити до свідомості дітей суть основних правових норм.

РОЗДІЛ 2

ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

2.1. Стан правовиховної роботи з молодшими школярами в сучасній школі

Особливість статусу та ролі правового виховання дітей молодшого шкільного віку визначається тим, що саме навчаючись у початковій школі, вивчаючи цілу низку навчальних дисциплін та відвідуючи заклади позашкільної освіти, вони здобувають певні знання й формують первинні уявлення про державу та суспільство. Адже сучасна школа – це той унікальний за своїм статусом та видами діяльності соціальний інститут, де успішно здійснюється правовиховна підготовка майбутнього громадянина, правосвідомого працівника, добропорядного сім'янина, справжнього захисника нашої країни. Саме у закладі загальної середньої освіти учні вперше в житті починають уявляти себе вже справжніми маленькими громадянами своєї країни. У цей період важливо, щоб саме в стінах школи вони отримали впевненість у законності та правопорядку, справедливому до себе ставленні. Такі дії повинні стати для школярів добрими засадами для подальшого формування ще більш складних правових почуттів, уявлень, свідомості, поглядів, переконання та навичок правомірної поведінки.

Правова освіта – складова частина системи освіти, що полягає у здійсненні комплексу заходів виховного, навчального та інформаційного характеру, спрямованих на створення умов для набуття громадянами обсягу правових знань та навичок у їх застосуванні, необхідних для реалізації громадянами своїх прав і свобод, а також виконання покладених на них обов'язків [44].

На думку педагогів, систему правового виховання можливо будувати стосовно до таких вікових груп: до 7 років – «нероздільна» програма морально-правового виховання; з 7 до 11 років – формування правових почуттів, правильного уявлення про основні права і обов'язки школярів перед державою, школою, класом, сім'єю; з 12 до 15-16 років – формування правової свідомості на основі сприймання підлітком елементів правового становища громадянина України, засвоєння основних уявлень і соціальної і особистісної цінності права, правопорядку, законності; з 15-16 до 17 років – розширення правових знань, формування уявлень про роль держави і права у суспільному розвитку. Правовиховна робота після 17 років має будуватися передусім з урахуванням освітнього та професійного становища молодшої людини [56].

Спостереження класних керівників переконують, що у 98 відсотків важких учнів і правопорушників четвертих – восьмих класів середньої школи, їх несумлінне ставлення до навчання і відхилення у поведінці були помітно виражені вже у початковій школі, вчителі не в змозі були виправити їх поведінку.

Слід зазначити також, що за даними спеціальних досліджень збільшується число учнів початкової школи, справи яких розглядають служби у справах неповнолітніх. Окрім того, на думку педагогів, сьогодні до першого класу приходять значна кількість дітей, які мали відхилення у поведінці ще в дитячому садку, не бажають учитися, тобто недостатньо підготовлені до школи. За даними вибірових досліджень вони складають 6-8 відсотків. До кінця початкової школи кількість важких учнів складає 10-12 відсотків [1].

Рання профілактика викликається тим, що спостерігається такий тривожний симптом, як омолодження дитячої злочинності. Сьогодні на обліку в правоохоронних органах питома вага молодших школярів складає 6-8 відсотків. Приблизно така ж питома вага учнів початкових класів від загальної кількості, які розглядають служби у справах неповнолітніх [54].

Зроблений В. Оржеховською [46, с. 59] аналіз 4500 негативних проявів поведінки, з яких 3400 межували з правопорушеннями (ситуація ризику),

показав, що 10,1% вчинків скоєно дітьми 7-10 років (тобто учнями початкових класів і молодшими підлітками), 13 % – учнями 11-12 років, 22 % – 13-14 років, 44,9 % – 15-16 років.

Загальновідома першопричина порушень поведінки учнів – втрата інтересу до навчання. Нерідко в його основі лежить затримка чи порушення розумового, психічного розвитку, педагогічна занедбаність тощо. Як наслідок, уже в третьому класі третина учнів відвідує школу без інтересу, кожен десятий не любить школу, кожен п'ятнадцятий її ненавидить [49].

Під час поведеної дослідницько-пошукової роботи нами окреслено низку завдань щодо проведення якісного та ґрунтового аналізу сучасного досвіду та практики правового виховання учнів початкових класів щодо з'ясування провідних позитивних і негативних сторін його змісту, шляхів реалізації та втілення в освітньому процесі під час уроків та у позашкільній освіті, виховних заходів, підготовці класних керівників та батьків до організації правовиховної роботи у початковій школі.

Вивчення досвіду правовиховної роботи з учнями початкових класів Путивльського ліцею № 1 ім. Р. Руднева Путивльської міської ради показало, що в ньому успішно реалізуються цікаві проекти щодо організації її різних аспектів.

Так, наприклад, вдало організовано правове виховання учнів початкових класів, де здійснюється робота з ознайомлення класоводів зі змістом Конвенції прав дитини та іншими документами, в яких задекларовано права дитини; законодавством України про права дитини, про правовий статус учнів, батьків, учителів. Спільно з психологами розроблено програму вивчення особистості учнів початкових класів. Учителі використовують її, особливо коли йдеться про ранню профілактику правопорушень.

Також у ліцеї робиться спроба організувати навчання батьків з проблем правового виховання дітей в сім'ї.

Правовиховна робота проводиться згідно календарно-тематичного планування уроків, затвердженого директором школи. Усі матеріали по

правоосвітній та правовиховній роботі зберігаються на належному рівні в окремих папках. Питання правоосвітньої та правовиховної роботи активно обговорюються на нарадах при директорові, про що свідчать протоколи нарад.

У бібліотеці систематично влаштовуються книжкові виставки та тематичні полиці. В учительській та вестибюлі розміщено стенди на правову тематику.

Позитивно оцінюючи намагання поповнити наукову скарбницю класоводів правовими знаннями, слід зауважити, що пропоновані напрямки роботи не забезпечить їх таким обсягом правових знань, який дозволив би організувати правовиховну роботу з молодшими школярами з усіх галузей українського права.

З метою виявлення стану правового виховання молодших школярів в освітньому процесі Путивльського ліцею № 1 ім. Р. Руднева Путивльської міської ради у ході пошуково-експериментальної роботи нами було проанкетовано 12 класних керівників ліцею.

На запитання «Які галузі українського права Ви пропагуєте під час вивчення навчальних предметів»? Педагогами (у %) були названі такі галузі права: конституційне – 73 %, адміністративне – 47 %, цивільне – 26 %, трудове – 21%, земельне – 15 %, сімейне – 36 %, кримінальне – 42 %, природоохоронне – 16 %. На уроках читання і розвитку мовлення пропагували певні положення права 50 % учителів, на уроках основ безпеки життєдіяльності – 29 % респондентів, на уроках трудового навчання – 24 % опитаних, на уроках ознайомлення з навколишнім світом – 23 % педагогів, на уроках природознавства – 20 % та математики – 7 % учителів.

Передусім відзначимо, що високий відсоток пропагування конституційного права пояснюється тим, що класоводи зосереджують свою увагу в основному на символіці нашої держави, а адміністративного права – через вивчення Правил дорожнього руху. Інші положення цих галузей права зачіпаються рідко. Недоліком у цій справі є недооцінка таких галузей права, як

адміністративне, цивільне, трудове, земельне, природоохоронне, підприємницьке.

Певні прогалини в готовності вчителів початкових класів до здійснення правовиховної роботи з учнями проявляються передусім у невмінні використовувати в цьому плані навчальний матеріал підручників з різних предметів. Адже такі предмети, як ознайомлення з навколишнім світом, природознавство, читання, трудове навчання та інші, дуже багаті на правознавчий матеріал і при розумному їх використанні можуть слугувати формуванню основ правової культури молодших школярів, про що було наголошено раніше. На жаль, понад 40 % опитаних нами вчителів ці потенційні можливості не використовують у своїй практичній діяльності, а біля 60 % тих, хто до певної міри здійснює правовиховну роботу на уроках, не звертається до додаткових матеріалів з метою використання їх на уроці для посилення його правовиховного потенціалу.

У правовиховній роботі класоводи не завжди враховують, що процес навчання породжує у молодшого школяра складну систему переживань, яка визначає його поведінку в школі та ставлення до людей. Навчальна діяльність і все пов'язане з нею стають не тільки предметом гострих і різноманітних емоційних реакцій, а й джерелом усвідомлення школярем свого обов'язку. Якщо навчальна діяльність перестає активізувати пізнавальну, вона починає виконувати функцію перепони на шляху морально-правового розвитку школяра. Байдужість до навчання породжує негативне ставлення до навчальної діяльності і життя в класному колективі. В учнів помітно послаблюється інтерес до знань, знижується відповідальність за виконання своїх обов'язків, частішають порушення правил поведінки в школі і поза нею.

Відтак нас цікавило також питання «Які галузі українського права Ви пропагуєте у позакласній виховній роботі»? На поставлене запитання було отримано такі відповіді: у позакласній виховній роботі пропагуються знання конституційного права – 79 %, адміністративного – 51 %, цивільного – 29 %, трудового – 27 %, сімейного – 35,5%, кримінального – 47 %,

природоохоронного – 30 %. Отже, як засвідчують статистичні дані, у позакласній виховній роботі дещо більше пропагуються знання з адміністративного, цивільного, кримінального, природоохоронного права.

Даючи відповіді на питання про використовувані форми і методи правовиховної роботи з дітьми в позаурочній діяльності, було названо наступні: бесіда – всі педагоги (100%); зустрічі зі представниками правоохоронних органів – 45% ; розповідь – 22%, сумісне зачитування з подальшим обговоренням певних творів – 20%; практична робота – 11%; обговорення проблемних ситуацій життя – майже 7%, обговорення статей із газет і журналів, фільмів, – 7%, зустрічі з представниками влади міста – 2% опитаних.

Засвідчимо, що найчастіше використовуваною формою роботи вчителів з правового виховання учнів початкових класів є розповіді про праві факти, майже не використовуються ігри , доручення, цікаві тематичні вікторини, вранішні обговорення тощо. Аналіз статистичних даних засвідчує, що у використанні форм і методів правовиховної роботи з молодшими школярами надто мало використовуються методи пояснення правових понять, розповіді про правові факти, обговорення правових подій, які сприяють формуванню правових уявлень молодших школярів; недостатньо застосовуються у правовиховній роботі й методи, які сприяють формуванню в учнів умінь та навичок правомірної поведінки (вправи, привчання, доручення, рольові ігри та інше); майже не використовуються цікаві для молодших школярів форми правовиховної роботи (вікторини, ранки-зустрічі та інші).

Не менш важливого значення в ракурсі досліджуваного питання набуває виховання в молодших школярів культури поведінки. Відсутність останньої є передумовою правопорушень малолітніми. Адже, не є секретом, що поведінка учнів у школі майже така сама як і в родині, тобто поза межами освітніх закладів.

Діти, звикаючи жити за правилами морально-позитивного існування, радо і легко виконуватимуть і інші (різні) правила людського життя. Для учня

правило соціально-доцільної поведінки – це, перш за все, відповідність вимогам суспільства [48].

Стан правовиховної роботи з молодшими школярами, рівень їх правової вихованості залежить від підготовленості класоводів до здійснення цього напрямку виховної роботи в школі. Для здійснення правового виховання молодших школярів вчитель повинен чітко уявити собі основні цілі, завдання, форми і методи цієї роботи. Через недостатню підготовленість до правовиховної роботи з учнями класоводи зустрічаються з певними труднощами у цій роботі. Результати опитування показали, що 67 % педагогів, при організації правового виховання молодших школярів, мають труднощі при відборі змісту матеріалу; 59 % опитуваних – при доборі методів і форм реалізації змісту правового матеріалу; при тому 57 % респондентів називають складними використання виховних можливостей сім'ї.

У процесі дослідницько-пошукової роботи нас цікавило також питання правової інформованості вчителів початкових класів. На поставлене нами запитання «З яких джерел Ви отримуєте потрібну правову інформацію»? Відповіді розподілились у такому порядку: преса – 100 % опитаних учителів, телебачення – 100 % респондентів, радіо – 84 % педагогів, інформацію за місцем праці, спілкування з рідними, друзями, співробітниками – 58 %, популярна правова література, звертання до державних органів та юристів – 22,5 %, лекції на правову тематику – 9,5 % опитаних.

Таким чином, учителі початкових шкіл основну правову інформацію отримують із засобів масової інформації, із спілкування з рідними, друзями, співробітниками. Зрозуміло, що таке інформування має дещо стихійний характер, не в повній мірі забезпечує вчителів тими правовими знаннями, які потрібні для правового виховання школярів. Такий стан правового інформування вимагає організації спеціального навчання класоводів в цьому плані. Цікавий результат анкетування відносно задоволення учителів правовою інформацією: повністю задоволені – 10 % вчителів початкової школи, частково

задоволені – 74 % вчителів, незадоволені – 15 % педагогів. Як бачимо, чимало вчителів незадоволені правовим інформуванням.

Загалом, стан і рівень правового виховання учнів початкових класів залежить від підготовленості до його здійснення педагогами початкової ланки освіти. Учителі мають не просто чітко уявляти основні зміст, завдання, форми й методи роботи, вони мають бути готовими і прогнозувати труднощі, які висуває робота означеного напрямку.

Крім зазначеного, аналіз анкетування показав, що 10 % учителів намагаються ознайомитися, по можливості, з усією опублікованою правовою інформацією; 58 % – знайомляться з опублікованими законами, які їх цікавлять; 29 % – знайомляться з опублікованими законами випадково.

Недостатня теоретична і практична підготовленість вчителя початкової школи до правовиховної роботи з учнями, відсутність необхідної методичної літератури призводить до недоліків у справі виховання школярів.

Найістотнішим недоліком правового виховання молодших школярів є те, що воно має хаотичний характер, не є цілеспрямованим і несистематичне, відсутня чітка програма правовиховної роботи з учнями початкових класів. Відсутність єдиної програми здійснення правового виховання негативно позначається на його ефективності. Наявність такої програми дозволила б підняти правовиховну роботу зі школярами на вищий організаційний і змістовний рівень, а також надати такому вихованню характер неперервного і керованого процесу.

Опитування класних керівників переконує, що важливим недоліком правовиховної роботи з молодшими школярами є те, що вони не чітко уявляють собі мету, завдання і зміст правового виховання молодших школярів. У цілому вони правильно розуміють, що кінцевою метою правового виховання є формування правомірної поведінки учнів. Але вони не завжди можуть конкретизувати загальну мету, виділити конкретні завдання. Для педагога надто важливо знати часткові (конкретні) завдання правового виховання

школярів, оскільки таке знання підказує шляхи досягнення кінцевої мети правовиховної роботи.

Вивчення планів виховної роботи класоводів показало, що в них дуже рідко передбачаються виховні заходи на правову тематику. Інколи на класних годинах виховним заходам надається правовий характер. На них запрошують працівників правоохоронних органів, які виступають з інформацією про стан справ з боротьби з правопорушеннями неповнолітніх. Вони наводять приклади з власного досвіду роботи. Правове виховання, як таке, у таких зустрічах відсутнє.

Виступаючи перед дітьми, працівники правоохоронних органів захоплюються висвітленням конкретних злочинів, механізмів їх скоєння і розкриття. Така деталізація викликає нездорову зацікавленість і «навчає» методиці скоєння протиправних дій.

Потребує особливої уваги проблема виховання в учнів поваги до тих, хто стоїть на охороні порядку і закону. З цією метою недостатньо організовувати зустрічі з представниками цих органів, які розкривають питання кримінального права, а влаштовувати такі зустрічі у відділі поліції, розкриваючи школярам у доступній формі зміст її діяльності.

У правовиховній роботі з молодшими школярами домінують вербальні методи виховання. Для формування навичок і звичок правомірної поведінки виникає потреба залучати молодших школярів до відповідних видів діяльності. На жаль, серед засобів позакласної правовиховної роботи з молодшими школярами залучення їх до правоохоронної діяльності посідає мізерне місце.

Ефективність і результативність правовиховної роботи з молодшими школярами в значній мірі залежить від того, наскільки вдалося створити атмосферу поваги до вимог закону в сім'ї, у школі, на вулиці.

Про недостатню участь батьків у правовому вихованні дітей молодшого шкільного віку свідчать відповіді опитаних класоводів на запитання «Яка роль батьків у правовому вихованні учнів»? 62 % опитаних нами класоводів відповіли, що батьки не підготовлені до такої роботи; 30 % педагогів зазначили,

що батьки у правовому вихованні покладаються на школу; 7 % вчителів сказали, що, на думку батьків, правовим вихованням учнів повинні займатись правоохоронні органи.

Таким чином, батьки, як учасники освітнього процесу, потребують не тільки підвищення загальної психолого-педагогічної, а й правової культури.

Окрім зазначених недоліків у правовиховній роботі зі школярами, які мають місце у діяльності школи, протиправна поведінка неповнолітніх та молоді тісно пов'язані з сьогодишньою соціально-економічною ситуацією і політичною нестабільністю у суспільстві, конкретною ситуацією та умовами виховання у сім'ї, несприятливим побутовим оточенням, негативним впливом антигромадських елементів, незадовільною організацією дозвілля.

За нинішніх умов освітні заклади не мають чітко окреслених загальних правил для здобувачів, головне вони мають можливості для творчої реалізації особистості кожної дитини. Слід зауважити, що більшість освітніх закладів, у тому числі і ЗЗСО не повністю дають можливість використовувати її дітьми. Творчість (її реалізація) зводиться до певних позицій в Статутах шкіл, де зазначено загальні права і обов'язки учнів та Законі України «Про освіту». Права і обов'язки окреслено, а в дійсності їх опрацювати і реалізувати школярам доволі нелегко, адже учні з більшим задоволенням сприймуть чітко окреслені деталі закону, що пропонуватимуться саме їм [60].

Доречно при цьому використати зарубіжний досвід. Так, в американських школах розроблена чітка система правил поведінки учнів. Визначено навіть порядок входу до приміщення і виходу з нього, рух по коридорах під час зміни кабінетів. Учні також навчають як діяти в бібліотеці, на спортивному майданчику і в залі під час розваг. Хоч учні не носять шкільної форми, але школи вводять певні обмеження в одязі, забороняється, наприклад, носити міні-спідниці, довге волосся для хлопчиків, шорти та іншу спортивну одягу. Суворо заборонено паління в межах школи, брутальні вислови, вживання алкогольних напоїв. Адміністрація суворо слідкує за відвідуванням учнями школи і має строгі правила реєстрування явки, пропусків і запізнь на заняття. Правила

поведінки публікуються в електронному довіднику школи і таким чином доводяться до відома не тільки учнів, а й їхніх батьків. Правила розробляють спільно вчителі й учні, приймають на загальних зборах кодекс честі – збірник цих правил, які всі зобов'язуються виконувати [35].

Отже, ефективним може вважатися правове виховання здобувачів початкової освіти, за таких обставин: підвищення рівня загальнокультурної складової учнівського оточення, зокрема, педагогів, батьків, рівнів їхнього спілкування з дітьми і між собою; до цього також важливо віднести естетику оформлення шкільних приміщень та залучення дітей до бережливого ставлення до надбань народної культури і класики світового мистецтва.

2.2. Правовиховна робота з молодшими школярами в позаурочний час

У правовому вихованні молодших школярів особливе місце належить учителю, його правовій культурі, авторитетові, умінню пробуджувати думку, доходити до кожного учня, враховувати вікові та індивідуальні особливості учнів.

У правовиховній роботі передусім важливо, щоб педагоги знали свої професійні права і обов'язки, визначені Положенням про освітній заклад.

Високий рівень правової обізнаності вчителя початкових класів сприяє формуванню загальної культури школяра, взаємозв'язку правового виховання з іншими складовими всебічного розвитку юної особистості.

Предметом окремої частини правовиховної роботи повинна бути проблема засвоєння дітьми потрібних і доступних для їхньої життєдіяльності положень різних галузей українського права (з врахування при цьому вікових та індивідуальних особливостей дітей молодшого шкільного віку).

Класних керівників мають бути знайомими з основними положеннями конституційного, адміністративного, цивільного, трудового, сімейного, підприємницького, кримінального та природоохоронного права.

Оскільки значна частина пропонованого змісту правового виховання молодших школярів реалізується під час вивчення навчальних предметів, класоводам також варто знайомитися з потенційними правовиховними можливостями кожного навчального предмета і шляхами їх реалізації на уроках.

Також варто класоводам розглядати методику позакласної правовиховної роботи з молодшими школярами, залучати дітей до посиленої участі у правоохоронній діяльності, роботі з вивчення правил поведінки в школі і за її межами.

Вчителю важливо продумати систему позакласної правовиховної роботи з молодшими школярами, організацію спеціальних виховних заходів, присвячених ознайомленню учнів з тими положеннями права, які не зачіпаються на уроках. Що є важливим аспектом позакласної правовиховної роботи з молодшими школярами, який дозволяє розширити і поглибити одержані ними на уроках правові знання. Така методика вивчення основних положень українського права дозволяє учням краще зрозуміти їх життєву сутність.

З'ясовуючи з учнями питання про добро і зло педагоги мають виходити з настанов В. Сухомлинського про те, що треба так впливати на свідомість і почуття вихованців, щоб вони переживали привабливість добра і нетерпимість до зла, щоб уже в ранньому дитинстві їх полонила моральна краса людської поведінки, щоб дитина сама прагнула до щастя бути морально красивою [57].

У правовиховній роботі з молодшими школярами використовуються різні методи і форми роботи. Зупинимось на деяких з них детально.

Найбільш уживаним методом, який використовується класоводами у сучасній школі щодо правового виховання молодших школярів є роз'яснення. Сутнісні характеристики цього методу у тому, що в «проблемних» навчальних

умовах з'ясовуються правові факти, поняття, явища, події, як теоретико-інформативна частина на практичному занятті. Мета такого роз'яснення, за М.Стельмаховичем, полягає не тільки у розкритті ключових позицій соціального, морального, духовного, естетичного у вчинках, подіях, явищах тощо, а, головне – у сформованості в учнів початкових класів здійснювати адекватні рефлексивні процеси своєї поведінки та людських взаємин. Фактично з перших днів навчання у школі дітей можна орієнтувати (навіть схилити) до розуміння і дотримання законів України, правил життя і спокою, дотримання громадського порядку, правил для учнів та інше [56].

Ефективним методом правового виховання молодших школярів є також розповідь – усне, словесне повідомлення вчителя про людину, її вчинки чи певну подію. Теми розповідей можуть бути різні: про правоохоронців, про позитивні вчинки учнів чи дорослих і таке інше. Для того, щоб розповідь мала виховний вплив на учнів, вона насамперед повинна бути яскравою, емоційною, викликати у дітей почуття, справляти на них враження. Учні можуть охоче слухали розповіді вчителя чи інших людей тоді, коли вони торкаються життєвих питань, чим викликатимуть у дітей довіру, готовність співпереживати.

Ефективним методом правового виховання є бесіда. Вона може мати різне призначення. Так, бесіда-повідомлення має на меті дати дітям відомості про історію виникнення тих чи інших правових норм і правил поведінки, ознайомлення з правовими нормами з тих чи інших галузей права, конституційними правами і обов'язками громадян, переконати в необхідності їх дотримання, збагатити дітей прикладами правомірної поведінки людей в різних життєвих ситуаціях.

Бесіда-припис передбачає надання учням алгоритму дії щодо застосування правових знань на початковому етапі формування правових уявлень і навичок поведінки в різноманітних життєвих ситуаціях, допомагає при складанні пам'яток і правил поведінки.

Коли виникає потреба уточнити хибні, перекручені правові уявлення дітей про правові норми, підвести їх до правильних висновків, спонукати дітей до обдумування складних життєвих ситуацій з метою пошуку правильного виходу з них використовується проблемна бесіда (бесіда-роздум).

Якщо ставиться мета проаналізувати та оцінити вчинки літературних героїв чи конкретних учнів з правових позицій, для стимулювання чи гальмування негативних вчинків, які мали місце в житті класу, використовується бесіда-обговорення (бесіда-оцінка). Прикладом може послугувати обговорення певної ситуації.

Позакласна робота з правового виховання молодшим школярів не обмежується детально спланованими заходами. Ефективними є невимушені, ненав'язливі бесіди, під час яких учні мають можливість висловити свою думку з проблеми, що їх хвилює. Вчитель у такому разі допомагає їм зрозуміти моральну і правову суть цього питання. Такі бесіди часто виникають з якогось конкретного приводу. Ним може бути вчинок учня, прочитана книжка, переглянутий фільм тощо.

Обговорюючи життєві ситуації, важливо будувати бесіду з вихованцями так, щоб про добрі вчинки когось із дітей говорили інші. Якщо про свої соціально значущі вчинки судить дитина, а дорослий заохочує її до цього, то мотив самоцінності моральної норми може трансформуватися у бажання отримати похвалу [39; 53].

Не менш важливого значення мають такі форми і методи виховної роботи з молодшими школярами, як обговорення власного досвіду учнів, аналіз спеціальних (проблемних) ситуацій, які з допомогою б дітям приблизити життєвий досвід, соціальний досвід життя суспільства, схилити дітей до вирішення морально-правових пробоем, які можуть стояти на шляху їх дорослішання [27].

У правовому вихованні молодших школярів варто широко використовувати гру, яка, як форма правовиховної роботи, зачіпає емоційну сферу молодших школярів. Присутність глядачів, почуття відповідальності за

якість свого виступу перед колективом викликає в учнів прагнення виступати краще, чим досягається виховна ефективність.

Присутність глядачів стимулює дітей до дружби, надає можливість відчувати себе повноцінним учасниками процесу правовиховної діяльності, відчувати себе спеціалістом. Навіть гра, що перетворилася на інсценування надає можливість дітям не просто вжитися в роль, а це є перевагою в плані надання і засвоєння необхідної інформації, що є важливим фактором виховання. Функціональна роль гри тим, сильніша, чим свідоміше до неї поставиться учень/учениця. Науковці зазначають, що виховний фокус гри зменшується, якщо це просто спектакль, адже у такому разі діти автоматично віддзеркалюють завчені слова з певної сценки, у цей час імпровізації і фантазуванню відводиться мінімальна частинка, «свобода польоту думки» стає значно меншою. Применшити таке явище можливо за умов заохочення учнів до творчої гри, креативності чи великого поля для імпровізації [59].

До важливих характеристик засвоєння правового матеріалу, можемо віднести не тільки формування позитивних, а й негативних емоцій. Адже, провідним компонентом правових знань є засудження неправомірної антисоціальної поведінки. Переконливого фактору це набуває якщо педагоги вдається на емоційно-підвищеному рівні характеризувати ті чи інші негативні події, звісно, з використанням аргументів і доводів з подій, що будуть доступними сприйняттю молодшого школяра.

Дослідження переконують, що наводячи приклади протиправної поведінки, порушення законів, правил людського співжиття, слід пам'ятати, що формування негативного ставлення до будь-яких аморальних проявів проходить лише тоді, коли воно здійснюється паралельно з нагромадженням позитивного соціально-правового досвіду. Розуміння недопустимості порушень норм права перетворюється в особисті переконання, якщо у моральній і правовій свідомості склались стійкі погляди на суть цих норм [49].

Важливе місце серед форм правовиховної роботи з молодшими школярами має займати читання книжок морально-правового змісту. Є багато

шляхів пропагування серед них такої літератури. Це бесіди, вікторини, обговорення прочитаного, читання вголос, огляд наявної в бібліотеці літератури, використання газетних чи журнальних статей на правову тематику. Пропагувати таку літературу серед школярів допомагає спеціальне інформування за допомогою месенджерів, радіо і телебачення, через стіннівки про нові книжки, статті в періодичній пресі.

Правове виховання здобувачів початкової освіти має сприяти не тільки їхньому засвоєнню знань з правомірної поведінки, а й стимулювати до вироблення відчувати й засвідчувати ті чи інші моральні якості, що здатні регулювати поведінку. Учням має бути чітко роз'яснено, чому до людей, які вчинили негарно треба ставитися з презирством, при цьому не бути байдужими до тих, хто потребує підтримки. Діти також мають бачити, як на практиці засуджуються неправомірні дії і схвалюються позитивні вчинки людей. Для цього слід спеціально добирати ситуації, які потім спільно з учнями обговорювати і аналізувати.

Крім того, нагадаємо, що колективи однолітків для дітей виступають провідним чинником в організації і засвоєнні гуманістичного знання. Учнівський колектив є беззаперечним засобом самоствердження молодших школярів, у таких колективах формуються оцінні знання дітей, виховується відповідальність перед собою і суспільством, підвищується динаміка усвідомлення ними свого становища в колективі.

Засвідчимо, що першокласники здебільшого ще не здатні осягти оцінювання себе однолітками. Оцінка першокласниками однолітків ще сильно залежить від оцінки їхніх дій вчителем, який є беззаперечним авторитетом для здобувачів. У другому й, особливо третьому класах, простежуються інша характеристика оцінювання однолітків одне одного, що пояснюється розвитком їх самосвідомості. Адже зі зростанням у дітей змінюються в динаміці психічні функції, які сприяють засвоєнню сутності явищ і предметів, що оточують учнів, зокрема позначаються на здатності рефлексувати [59].

Один із шляхів підвищення ефективності позакласної правовиховної роботи з молодшими школярами є залучення їх до активної правоохоронної діяльності.

Високого рівня напрямок правового виховання набуває у разі залучення здобувачів до активних дій. Необхідно залучати молодших школярів до таких видів правоохоронної діяльності, як участь в забезпеченні дисципліни, чергування, патрулювання у школі і поза нею.

Одним з важливих моментів правового виховання учнів є застосування превентивних заходів щодо попередження правопорушень. Цінним у виховному відношенні є ті враження, які справляє ознайомлення учнів з умовами життя і діяльності колоністів. Адже більшість самих колоністів заявляють, що якби знали про те, з чим можуть стикнутися в колонії, то ніколи не пішли б на скоєння злочинів [49].

Крім того, важливо пам'ятати, що індивідуальна правовиховна робота з учнями теж може мати ефект, її слід будувати так, щоб діти привчалися самотійно давати критичну оцінку своїй поведінці і вчинкам оточуючих.

Таким чином можемо стверджувати, що при організації правового виховання молодших школярів у позакласній роботі слід урахувувати зміст, форми і методи її реалізації; індивідуальні та вікові особливості дітей молодшого шкільного віку; вона має базуватися на формуванні в учнів інтересу до правових знань, потреби до них, систематичного їх використання у практичній діяльності; у правовиховній роботі важливо розвивати активність молодших школярів; залучати їх до посиленої правоохоронної діяльності, що сприяє формуванню у них навичок та звичок правомірної поведінки, нетерпимого ставлення до її порушників.

Ефективного значення у змісті правового виховання набуває чітка організація діяльності класу і школи загалом: вчителі і учні мають дотримувати своїх прав і обов'язків; бути непохитними у засудженні аморальної поведінки і негативних вчинків людей; зберігати спокій, режим роботи школи і дисципліну.

Чітка і структурована організація правовиховної роботи сприяє налагодженню позитивно спрямованих стосунків між педагогом і здобувачами; між вчителем і батьками учнів; а діяльність школи загалом ґрунтується на засадах гуманізму і демократії.

Оформлення приміщень освітніх закладів, зокрема коридорів і рекреацій має також бути з дотриманням вільного доступу дітей до інформації щодо основного документу України – Конституції, прапора, тризуба.

2.3. Єдність впливу школи і сім'ї у правовому вихованні молодших школярів

У правовиховній роботі дуже важлива єдність взаємодії сім'ї і школи, встановлення завдань, можливостей, змісту і форм такого взаємозв'язку, саме тому виникає важливе питання про шляхи залучення до неї батьків.

Передусім взаємодія сім'ї і школи має подолати пануючий у ряді випадків однобічний погляд на цю проблему, який розглядає батьків не як рівноправних з педагогами учасників освітнього процесу, а як таких, хто повинен виконувати вказівки школи щодо виховання власних дітей, відвідувати батьківські збори і інше.

Одним із питань, яке має вирішувати школа у спільній роботі з батьками, це подолання їх стихійного виховного впливу на дітей в сім'ї, перетворення його на усвідомлений цілеспрямований вплив. Для цього класовод має надати батькам певну суму педагогічних, психологічних, правових знань та умінь застосовувати ці знання у повсякденній виховній роботі з дітьми.

У взаємодії школи та сім'ї у питаннях правового виховання школярів важливо домагатися того, щоб сім'я усвідомлювала себе рівноправним партнером школи, який має єдину з нею мету – формування законослухняного громадянина України. Таке усвідомлення і позиція сім'ї є важливим чинником не тільки діяльності батьків, а й ступеня реалізації впливу школи на їх дітей.

Адже ефективність останнього в значній мірі залежить від того, як батьки оцінюють школу, чи доводиться ця оцінка до відома дитини, підтримують чи, навпаки, підривають батьки авторитет педагогів. Учень початкових класів дивиться на виховні заходи школи в основному очима батьків. У той же час він оцінює клімат сім'ї в значній мірі очима школи і з позиції моральних цінностей. І позитивні результати тут тим вищі, чим міцніша і гармонічніша єдність цього виховного впливу [45].

Для підвищення правової обізнаності класоводів і практичного використання в роботі з молодшими школярами та їх батьками, важливо, щоб вони знали зміст діяльності органів і служб у справах неповнолітніх та спеціальних установ для неповнолітніх. Зрозуміло, що йдеться тільки про ті аспекти змісту їх діяльності, які стосуються молодших школярів.

Так, класоводи мають знати, що служба ювенальної превенції у справах неповнолітніх своїм основним завданням має соціальний захист неповнолітніх і запобігання дитячій бездоглядності та скоєнню правопорушень неповнолітніми.

Ювенальна превенція створюється з метою соціального захисту та профілактики правопорушень серед неповнолітніх, які не досягли 18-річного віку. Серед питань, дотичних до досліджуваної нами проблеми, вона вирішує такі: проведення роботи, пов'язаної із запобіганням правопорушень неповнолітніх; виявлення, припинення, розкриття злочинів, скоєних неповнолітніми; проведення розшуку неповнолітніх, які залишили сім'ї, освітні заклади та спеціальні установи для неповнолітніх та ін. [49; 55].

Превентивна робота з дітьми стає одним з найголовніших напрямків роботи педагога спільно зі службою ювенальної превенції Національної поліції України.

Класоводи та батьки мають знати про існування спеціальних закладів для неповнолітніх, серед яких загальноосвітні школи соціальної реабілітації для неповнолітніх, які потребують особливих умов виховання. До них направляються неповнолітні, які скоїли правопорушення до виповнення віку, з

якого настає кримінальна відповідальність. До цього закладу направляються, за рішенням суду, неповнолітні віком з 11 до 14 років. Утримуються вони тут у межах встановленого судом терміну, але не більше трьох років [7].

Інформація щодо наявності притулків для неповнолітніх, створюваних спеціальними службами у їхніх справах (де тимчасово розміщують дітей віком від 3-х до 18-ти років, що потребують соціального захисту з боку держави, зокрема безпритульні, покинуті, засмучені судовими тяжбами або ті, що звернулися самі за допомогою), має бути донесена педагогам і батькам. Перебування таких дітей у притулку залежить від конкретної ситуації, але не може перевищувати 30 діб [1].

Для неповнолітніх, які вживають алкоголь, наркотики, а також для неповнолітніх, які за станом здоров'я не можуть бути направлені до загальноосвітніх шкіл соціальної реабілітації в системі охорони здоров'я створюються центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх.

Батьки тих неповнолітніх, які вживають алкоголь чи наркотичні засоби, або за певних обставин, пов'язаних зі здоров'ям не здатні відвідувати ЗЗС освіти мають знати, що реабілітацію і допомогу таким дітям мають надавати центри соціальної реабілітації чи заклади (центри) медико-соціальної реабілітації неповнолітніх. Порушники ж, що не досягли віку, з якого починається кримінальна відповідальність, мають бути ізольовані державними підрозділами за рішенням суду, і спрямовані до спеціальних установ для неповнолітніх [55].

Учителям варто пам'ятати, що необхідною умовою ефективності правового виховання молодших школярів є об'єктивне оцінювання їхньої поведінки, вчинків. Оцінка вчинку учня відповідно до норм і правил поведінки сприяє формуванню свідомого прагнення добре виконувати свої обов'язки не тільки в стінах школи, а й вдома. Оцінюючи поведінку чи окремі вчинки учня, класовод допомагає йому усвідомити його власні вади чи помилки й викорінювати їх, що теж має певну спрямованість на корекцію в сумісній роботі школи і сім'ї з правового виховання.

У правовому вихованні особливо цінною є думка Я. Корчака про стиль роботи педагога. На думку видатного педагога, – вихователь, який не затискує, а визволяє, не пригнічує, а підносить, не мене, а формує, не диктує, а вчить, не вимагає, а запитує, переживає разом з дитиною багато натхнених хвилин, – не раз зволоженим поглядом спостерігатиме за боротьбою ангела із сатаною, в якій білий ангел перемагає, спостерігаючи, як у запеклій боротьбі злого і доброго перемагає останній [34, с. 70].

Особливу роль у правовому вихованні молодших школярів відіграють ті умови, в яких вони перебувають у школі. Характеризуючи суть свого педагогічного досвіду, А. Макаренко дійшов висновку, що головне – це побудувати такі форми, щоб кожний був змушений перебувати в загальному русі [41]. «Змушений» означає спонуканий до певних форм поведінки передусім під впливом створених умов і обставин, характером відносин, що склалися.

Для ефективного здійснення правового виховання дітей в сім'ї батьки повинні володіти певним обсягом правових знань, методикою виховного впливу на дітей, можливостями використання права у вихованні.

Слід зазначити, що прогнозування виховної роботи з батьками в ракурсі підвищення їхньої правової культури, має бути зорієнтовано на наявність у нашому суспільстві таких негативних явищ, як: висока злочинність і стрімке омолодження правопорушень, також недоліки сімейного виховання і умов життя дітей, крім того, наявність аморального впливу «вулиці», недостатня поінформованість соціальних служб і реабілітаційних центрів. Наукові дослідження, зокрема соціологічні, доводять, що така ситуація бути мати місце в нашому суспільстві доти, доки діти будуть мати негативний соціальний досвід у сім'ях і оточенні [55].

У ході наукових досліджень встановлено, що переважна більшість неповнолітніх, які у віці 12-15 років стали на шлях правопорушень, виховувались тривалий час у сім'ях, де змалку були свідками постійних сварок, пиятик, бійок, аморальної поведінки батьків та інших членів родини (відкрито

аморальні сім'ї), хабарництва, корисливості, кар'єризму (формально нормальні сім'ї). Як правило, ніхто по-справжньому не цікавився малюками, не звертав уваги на їхні захоплення і нахили, думки та прагнення. Зате діти уважно придивлялись до поведінки батьків, їхніх взаємин, вчинків, ставлення до інших людей, прислухалися до розмов у родинному колі. Все почуте й побачене стало їм прикладом для наслідування [53].

Одним із шляхів попередження та подолання означеного явища має стати правова освіта батьківської громадськості взагалі і своєчасне й обґрунтоване застосування правових заходів впливу на сім'ї, які «продукують» неповнолітніх, схильних до аморальної та неправомірної поведінки.

У дослідженні О. Доукіної наголошено, що у правовому вихованні дітей в сім'ї важливо, щоб сімейні моральні і правові норми базувалися на загальнолюдських моральних принципах і нормах права, бо уявлення про добро і зло, про те, що чесно і що нечесно, гідне і ганебне, формується залежно від того, що саме схвалюється чи засуджується родиною [22].

У правовиховній роботі з батьками варто передусім домагатися усвідомлення ними того, що виховання дітей в сім'ї – не приватна справа батьків, а діяльність, яка спрямовується законом. Саме закон визначає її цілі, принципи. Правове регулювання взаємовідносин в сім'ї спрямоване на те, щоб забезпечити найбільш доцільний зміст виховного ставлення до неї. Воно спирається на закономірності життя сім'ї і формування особистості дітей.

Роль сучасної сім'ї, її завдання, стан сімейного виховання і взаємодія батьків і педагогів базується на правовій основі життєдіяльності сім'ї. Моральні і правові вимоги стосовно сімейного виховання не суперечать одне одному, а складають оптимальне поле для ефективної виховної діяльності батьків і педагогів [29].

Правові норми, які регулюють виховання в сім'ї та її взаємодію з іншими учасниками виховання неповнолітніх, допомагають батькам та іншим старшим членам сім'ї точно визначити своє конкретне місце у формуванні особистості підростаючого покоління.

Для того, щоб правові норми активно впливали на процес сімейного виховання, необхідно, щоб батьки і інші дорослі члени сім'ї не тільки знали загальний зміст закону як регулятора сімейного виховання, а щоб знали самі принципи, зміст правової характеристики, роль і сутність сімейного виховання, джерела деталізованої інформації про вимоги законів, що мають відношення до тих чи інших життєвих ситуацій [24].

У роботі з батьками треба виходити з того, що необхідною передумовою і складовою частиною формування відповідального ставлення батьків до виховання дітей в сім'ї є повна, всебічна і своєчасна інформованість їх відносно діючого законодавства про їх обов'язки з формування особистості, охороні інтересів, фізичного і морального здоров'я дітей. Без точного знання закону важко забезпечити гармонійне поєднання прав і обов'язків батьків або осіб, які їх замінюють. Вимоги закону слід розглядати і як орієнтир для самовиховання, регулювання життєдіяльності батьків і інших членів сім'ї.

Вся система виховання дітей в сім'ї, у тому числі і правового, позиція батьків і інших дорослих членів сім'ї стосовно дітей повинна ґрунтуватися на знанні і усвідомленні своїх і дитячих прав, обов'язків, виховних цілей, визначених законом розумінні їх значення і солідарності з ними.

У правовиховній роботі з дітьми батькам важливо домагатися розуміння ними того, що невихована в дитинстві людина, як зауважив В. Сухомлинський, подібна на літак, випущений у політ з ушкодженням двигуном: якщо його відремонтувати не вдасться, він гине сам і призводить до загибелі людей [57]. Це образне порівняння видатного педагога дозволяє усвідомити роль в суспільстві і відповідальність сім'ї за майбутнє дітей.

З точки зору правового виховання, наголошує Л. Граб, саме в сім'ї формується у дітей ставлення до прав і обов'язків громадянина, до поєднаних з ними розумінням соціальних ролей в їх різноманітні усвідомленням відповідальності перед близькими, перед іншими людьми і перед усім суспільством. У сім'ї формуються і життєві цілі, і ставлення до можливих способів їх реалізації, і вміння цієї реалізації. Батьки передають дітям свою

моральну позицію, світогляд, своє уявлення про щастя і обов'язок, життєві принципи, життєві цілі тощо [16].

У правовиховній роботі з молодшими школярами батьків варто орієнтувати на те, що майже всі їх дії стосовно дітей – це не тільки факти з «різнобарвного» життя дорослих а й одночасно і факти, які мають правове значення. Правове регулювання охоплює власну поведінку, позицію батьків як членів суспільства, відповідальних за створення і підтримування ними сімейного виховання, нормального середовища виховання, виконання функцій із захисту прав і інтересів дітей поза сім'єю.

Оскільки виховна діяльність сім'ї має індивідуальний характер, який визначається різноманітними умовами її життя, держава не може регламентувати її виховну діяльність в деталях. Батьки самі ставлять конкретні цілі виховання дітей й підбирають відповідні засоби їх досягнення. Загальні завдання перед сім'єю у сфері виховання ставить закон; права і обов'язки, а тим самим і основні методи, визначає теж закон. Батьки мають навчитися співвідносити свої конкретні дії з загальними положеннями закону [15].

Батькам важливі не знання правових приписів на рівні юриста-професіонала, а треба щоб вони:

- ✓ бачили в них соціальну сутність і значення законодавства про сімейне виховання; знали принципові положення;
- ✓ знали свої завдання, права й обов'язки;
- ✓ знали про існування гарантій сімейного виховання;
- ✓ усвідомлювали наявність правової відповідальності та її форми;
- ✓ знали, в якому законодавчому акті знайти норми, про застосування яких йде мова і до кого звернутися за консультацією та допомогою [1].

Завдання виховання, його засоби, форми і методи, способи охорони прав і законних інтересів сім'ї і дітей, захист дітей від негативних впливів пронизує всю систему життєдіяльності суспільства, а тому регулюється різними галузями, права. Тому у процесі правовиховної роботи з батьками важливо розібратися у положеннях сімейного права, які регулюють взаємні права та

обов'язки батьків і дітей, виховні завдання, засоби правового захисту неповнолітніх; цивільного права, які встановлюють правоздатність і дієздатність неповнолітніх у широкому колі особистих і майнових стосунків; трудового права, які регулюють трудові відносини неповнолітніх; адміністративного і кримінального права, які забезпечують захист неповнолітніх від негативних впливів [16].

У правовиховній роботі з батьками передусім важливо ознайомити їх з правами і обов'язками, передбаченими Законом України «Про освіту» [25].

Як зазначено в цьому документі, батьки або особи, які їх замінюють, мають право «вибирати заклад освіти для неповнолітніх дітей». Це право здійснюється батьками і іншими законними представниками з урахуванням бажання дитини.

Закон України «Про освіту» також надає право батькам «звертатися до державних органів управління освітою з питань навчання, виховання дітей». Батькам учнів повинна бути забезпечена можливість ознайомлення з ходом і змістом виховного процесу школи, висловлення пропозицій щодо його вдосконалення та їх врахування у виховній роботі з учнями.

Законом України «Про освіту» передбачено, що «на кожного з батьків покладається однакова відповідальність за виховання, навчання і розвиток дитини». Батьки та особи, які їх замінюють, зобов'язані: постійно дбати про фізичне здоров'я, психічний стан дітей, створювати належні умови для розвитку їх природних здібностей; поважати гідність дитини, виховувати працелюбність, почуття доброти, милосердя, шанобливе ставлення до державної і рідної мови, сім'ї, старших за віком, до народних традицій та звичаїв; виховувати повагу до національних, історичних, культурних цінностей українського та інших народів, дбайливе ставлення до історико-культурного надбання та навколишнього природного середовища, любов до своєї країни; сприяти здобуттю дітьми освіти у закладах освіти або забезпечувати повноцінну домашню освіту відповідно до вимог щодо її змісту, рівня та обсягу; виховувати повагу до законів, прав, основних свобод людини.

З точки зору правового виховання дітей в сім'ї дуже важливим є стиль взаємовідносин батьків і дітей. Тут має панувати максимум справедливості стосовно дітей і максимум поваги до них з боку батьків і старших членів сім'ї. Саме з таких позицій батьки мають бачити місце дітей в сім'ї, з ними здійснювати спілкування [54; 55].

Повага до дітей передбачає взаємне визнання позитивних якостей, взаємний інтерес один до одного, дослухання до думки відносно питань життя сім'ї. Повага до дітей передбачає і дотримання тактовності в критичних зауваженнях, недопустимість грубості, виховання у дітей почуття власної гідності.

Слід нагадати, що є помилковим уявлення батьків про те, що у дітей треба виховувати покірність. Адже соціальна адаптація особистості не зводиться до механічного засвоєння зовнішніх вимог, пристосування до них, автоматичного виконання дозволеного чи уникнення забороненого. За таких умов гальмується формування власної позиції дітей, їх соціальна активність, формується пристосуванець [53].

Соціальні педагоги наголошують, що дітей треба вчити дотримуватись норм соціальної поведінки, щоб кожен член суспільства знав їх і дотримувався. А для цього недостатньо просто повідомити, що і як робити, а розкрити суть і значення норми поведінки. Діти повинні зрозуміти і прийняти моральну сутність вимог суспільства. Виховувати дитину треба так, щоб вона в складних ситуаціях навчилася діяти не через страх чи вигоду, а за покликом справедливості [1; 54].

Регулярне виконання вимог батьків щодо сумлінного ставлення до справи правового виховання дітей сприяє нагромадженню у неї необхідного досвіду поведінки, формуванню міцних звичок, хоча повне, глибоке розуміння необхідності подібних дій з'явиться значно пізніше. Важливо, щоб вимоги були обґрунтованими, висловлювалися у доброзичливій формі, ґрунтувалися на довірі. Якщо дитину батьки заохотять, похвалять за те, що вона дотримується

даного слова, виявляє порядність, чесність, то у неї з'явиться і закріпиться позитивне ставлення до такої поведінки [22].

Таким чином, допомога школи і коригування вчителем правового виховання дітей в сім'ях необхідно здійснювати такими шляхами:

- ✓ правова освіта батьків з метою глибокого засвоєння в необхідних межах знань з галузей конституційного, сімейного, цивільного, кримінального, адміністративного права, та інших, які за своїм змістом стосуються проблем виховання дітей в сім'ї;
- ✓ інформування батьків про ті правові знання, які діти одержують у процесі навчання;
- ✓ інформування батьків про характер правоохоронної діяльності, до якої залучаються учні;
- ✓ узагальнення, аналіз і розповсюдження позитивного досвіду правового виховання дітей в сім'ї, в тому числі і за допомогою школи, педагогів;
- ✓ організація спільної участі школи і батьків в правовому вихованні молоді в школі та за місцем проживання [11, с. 121].

Отже, єдність школи і сім'ї у правовому вихованні молодших школярів передбачає дотримання певних педагогічних вимог, а саме:

- 1) виклад батькам такої морально-правової інформації, яка сприяє виробленню у них критеріїв правильної правової оцінки вчинків, фактів правової дійсності;
- 2) логічна система доводів у правовій пропаганді як необхідна умова її переконливості і дохідливості;
- 3) проблемний виклад морально-правової інформації з навчанням прийомів творчого мислення в галузі етики і права;
- 4) додержання почуття міри між теоретичним та ілюстративним матеріалом, між позитивними і негативними прикладами під час висвітлення теми.

У правовиховній роботі з дітьми батькам і педагогам слід мати на увазі, що законодавство передбачає повагу, бережливе ставлення до особистого

життя членів сім'ї, необхідність охороняти її від непотрібного вторгнення. Правове регулювання охоплює ті сторони життєдіяльності сім'ї, які мають суспільну значущість, стосуються інтересів суспільства в цілому. Сюди в першу чергу відноситься питання, виховання дітей, і закон у конфліктних ситуаціях забезпечує захист інтересів вихованця, створює оптимальні умови для його нормального проживання і для усунення або ослаблення перешкод, що чиняться членами сім'ї, які зловживають своїми правами [7; 53].

Отже, вимогою часу є докорінне підвищення правової культури всіх учасників освітнього процесу: учнів, педагогів, батьків, як через систематичну правову пропаганду, так і через додержання правових норм, дисципліни у діяльності освітніх закладів, чітке визначення і забезпечення прав та обов'язків кожного в їх єдності.

Висновки до розділу 2

Сучасні заклади загальної середньої освіти є унікальними соціальними інституціями, де може успішно здійснюватися правовиховна підготовка майбутнього громадянина нашої держави. У період навчання в початковій школі важливо, щоб саме в її стінах діти отримали впевненість у законності та правопорядку, справедливому ставленні до себе та інших. Правова освіта, як складова частина системи освіти загалом, полягає у здійсненні комплексу заходів виховного, навчального та інформаційного характеру, спрямованих на створення умов для набуття учнями обсягу правових знань та навичок.

Аналіз даних, отриманих із опитування вчителів початкових класів, засвідчує, що у використанні форм і методів правовиховної роботи з молодшими школярами ними надто мало приділяється уваги методам пояснення правових понять, розповідям про правові факти, доволі рідко обговорюються правові події, які сприяють формуванню правових уявлень молодших школярів; крім того, педагогами недостатньо застосовуються у правовиховній роботі й методи, які сприяють формуванню в учнів умінь та навичок правомірної поведінки. Результати опитування педагогів показали, що до методів і форм правовиховної роботи, що ними використовуються, є бесіди – 100 % опитаних учителів, зустрічі з працівниками правоохоронних органів – 45 %, розповіді – 22 %, читання і обговорення художніх творів – 20 %, практичні заняття – 11 %, обговорення різноманітних ситуацій – 6,5 %, обговорення статей із газет – 7 %, обговорення кінофільмів – 4 %, зустрічі з представниками місцевої влади – 2 %.

У правовиховній роботі з молодшими школярами також важлива єдність взаємодії сім'ї і школи, поєднанні форм і методів, що сприятимуть формуванню міцних звичок правомірної поведінки дітей. Важливого значення, в ракурсі досліджуваної проблеми, набуває й питання сумлінного ставлення до справи правового виховання дітей з боку їхніх батьків. Адже регулярне виконання вимог батьків щодо нагромадження у дитини необхідного досвіду, сприяє накопиченню знань з правових понять, фактів, подій.

ВИСНОВКИ

1. Аналіз науково-педагогічної та методичної літератури надав можливість стверджувати, що сутність правового виховання дітей молодшого шкільного віку ґрунтується на чіткому знанні правових фактів і явищ, як головної умови правового виховання. Не менш важливого значення набуває також виховання поваги до органів поліції, суду, прокуратури осіб, які стоять на охороні законів. Важливими факторами, в ракурсі правового виховання молодших школярів, є нетерпиме ставлення до антисупільних проявів та формування правової свідомості особистості. Зазначені фактори формують правосвідомість, як частину світогляду дитини, включаючи почуття громадянськості і високої відповідальності особистості за свої вчинки і поведінку. У той же час наукові засади організації правовиховної роботи з молодшими школярами спрямовані на розвиток їхніх когнітивних процесів та психологічних особливостей. Серед таких процесів виділяють перебудову сприймання: йому характерна яскраво виражена емоційність; мимовільна увага, яка стає концентрованою і стійкою; наочно-образна пам'ять: діти швидше запам'ятовують і зберігають у пам'яті конкретну правову інформацію, події, факти. Мислення в учнів початкових класів є конкретним, що пов'язано з пізнанням суті правових факторів, відображення істотних властивостей і ознак.

2. Характеризуючи правове виховання молодших школярів у процесі вивчення навчальних предметів початкової освіти було визначено широкий спектр правових положень, що регламентують його зміст. Так, виховні можливості закладені на уроках природознавства, які ознайомить учнів з певними морально-правовими питаннями. Природоохоронні знання учні отримують дізнаючись, що Конституція України зобов'язує людей берегти природу. Особлива роль у правовому вихованні молодших школярів належить читанню і розвитку мовлення, де учні одержують початкові уявлення про громадянство України, про найважливіші закони нашої держави, демократію. Навіть певні можливості закладені і в уроках математики, адже мовою цифр і фактів можна ілюструвати учням, наприклад, вартість їхнього навчання.

Можливості для правового виховання молодших школярів закладені і в трудовому навчанні, яке також сприяє вихованню в учнів моральності, волі, дисциплінованості, самостійності, почуття обов'язку і відповідальності.

3. Дослідження стану правовиховної роботи з молодшими школярами у сучасній початковій школі показало, що такі галузі українського права педагоги пропагують під час вивчення навчальних предметів: конституційне – 73 %, адміністративне – 47 %, цивільне – 26 %, трудове – 21%, земельне – 15 %, сімейне – 36 %, кримінальне – 42 %, природоохоронне – 16 %. На уроках читання і розвитку мовлення пропагували певні положення права 50 % учителів, на уроках основ безпеки життєдіяльності – 29 % респондентів, на уроках трудового навчання – 24 % опитаних, на уроках ознайомлення з навколишнім світом – 23 % педагогів, на уроках природознавства – 20 % та математики – 7 % учителів. Основними методами і формами правовиховної роботи є такі: бесіди – 100 % опитаних учителів, зустрічі з працівниками правоохоронних органів – 45 %, розповіді – 22 %, читання і обговорення художніх творів – 20 %, практичні заняття – 11 %, обговорення різноманітних ситуацій – 6,5 %, обговорення статей із газет – 7 %, обговорення кінофільмів – 4 %, зустрічі з представниками місцевої влади – 2 %.

4. Важливість питання єдності впливу школи і сім'ї на правове виховання молодших школярів доводиться тим фактом, що їм варто пам'ятати, що необхідною умовою ефективності правового виховання є об'єктивне оцінювання поведінки і вчинків дітей. Роль сучасної сім'ї і педагогів базується на правовій основі життєдіяльності дитини. Моральні і правові вимоги стосовно правового виховання мають складати оптимальне поле для ефективної виховної діяльності з боку батьків і педагогів. Правові норми спрямовані допомагати їм у забезпеченні доцільного змісту організації освітнього процесу в початковій школі і врегулюванні взаємовідносин в сім'ї.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бакаєв О. В. Міжнародно-правові акти про права людини як джерело правового виховання учнів. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Гуманізація навчально-виховного процесу як засіб попередження правопорушень серед учнівської та студентської молоді» / За ред. В.М. Максименка. К: ІСДО МО України, 1994. С.314-316.
2. Бандура О. О. Правознавство у системі наукового знання. Аксіологічно-гносеологічний підхід. К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2010. 272 с.
3. Бех І. Наукове розуміння особистості як основа ефективності виховного процесу. *Початкова школа*. 2008. № 1. С. 2-6.
4. Бех І. Д. Відповідальність особистості як мета виховання. *Початкова школа*. 2004. № 9-10. С.4-7.
5. Бібік М. М. Зростаємо громадянами: Розповідь про Конституцію України: Навчальний посібник. К.: Веселка, 2000. 87 с.
6. Богачов С. В. Теоретико-правові засади правової освіти в Україні : монографія / за заг. ред. О. Л. Копиленка ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. Київ : Леся, 2011. 216 с.
7. Богданова І. М. Соціальна педагогіка : навч. посіб. для студентів і викладачів ВНЗ. Київ : Знання, 2008. 343 с.
8. Васькович Й. Проблеми правового виховання молоді. *Право України*. 2017. № 2. С. 49-50.
9. Видра О. Г. Вікова та педагогічна психологія : навчальний посібник для ВНЗ / О.Г. Видра; Міністерство освіти і науки України ; Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка. Київ : Центр учбової літератури, 2016. 111 с.
10. Власова О. І. Педагогічна психологія: Навч. посібник. К.:, 2013. 480 с.
11. Володько М.В., Карпов О.М. Правове виховання в школі, сім'ї – основа профілактики правопорушень серед учнівської молоді. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Гуманізація навчально-виховного процесу як засіб попередження правопорушень серед учнівської та

студентської молоді» / За ред. В.М.Герасименка. К.: ІСДО МО України, 1994. С.120-122.

12. Гасенко Т. В. Правова освіта та правове виховання в процесі соціалізації учнівської молоді. Таврійський вісник освіти. Херсон. акад. неперер. освіти. Херсон, 2009. № 4. С. 48-58.

13. Глущенко А. Г. Вікові особливості молодших школярів і завдання морального виховання. *Початкова школа*. 2006. №5. С.8-14.

14. Глущенко А. Г. Моральне виховання в процесі навчання. *Початкова школа*. 2005. №2. С.9-13.

15. Головченко В. В., Нелін Г. І. Правове виховання учнівської молоді: *Питання методології та методики*. К.:Наукова думка, 2009. 138 с.

16. Граб Л. Єдність у роботі школи і сім'ї та їх вплив на духовно-моральний, громадсько-патріотичний розвиток особистості в ідеях шкільно-сімейного виховання Василя Сухомлинського. *Початкова школа і сучасність*. 2014. № 2. С. 27-30.

17. Гуменникова Т. Р. Українські національні традиції як засіб формування першооснов моральної культури. *Початкова школа*. 2006. №1. С.38-40.

18. Данильян О. Г. Основи організації та управління правовим виховання. Правове виховання в сучасній Україні : моногр. за заг. ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О.Г. Данильяна. Х.: Пра-во, 2013. С. 159-179.

19. Державна національна програма «Освіта»: Україна ХХІ століття. К. 1994. 61с.

20. Державний стандарт початкової освіти (у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 24 липня 2019 р. № 688). Режим доступу <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-%D0%BF#Text>.

21. Дзьобань О. П. Правове виховання в контексті співвідношення права і моралі. Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія : *Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. Харків, 2013. № 4. С. 179-184.

22. Доукіна О. М. Виховання молодших школярів у сучасній українській сім'ї. *Початкова школа*. 2007. №5. С.17-21.

23. Єрмоленко Д. О. До питання про принципи правового виховання молоді. *Науковий вісник Ужгородського нац. ун-ту: Серія ПРАВО*. Випуск №32. Том 1, 2015. С. 25-28.

24. Зайчук О. В. Теорія держави і права. Академічний курс. Підручник. [Електронний ресурс] / О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. – Режим доступу: www.ebk.net/ua/Book/law/zaychuk_tdp/part3/1902.htm

25. Закон України «Про освіту». Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.

26. Закон України «Про повну загальну середню освіту» Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>.

27. Запорожан І. Теоретичні засади правового виховання молодших школярів. *Наукові записки Тернопільського держ. пед. ун-ту. Сер: педагогіка*. Тернопіль, 2000. Вип. 10. С. 21-25.

28. Зміст, форми і методи організації правового виховання в умовах родинно-шкільного простору: історико-педагогічна ретроспектива : методичні рекомендації. КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. 21 с.

29. Каюков В. Духовні ідеали сім'ї – першооснова життя дитини. *Початкова школа*. 2007. №6. С.12-14.

30. Кириченко В. А. Організація правової освіти та правового виховання учнів навчальної групи [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://motorostroitel.com.ua/images/article/2016_11_16/Організація%20.

31. Ковальська О.П. Управління правовою освітою у загальноосвітніх навчальних закладах : дис. канд. пед. наук, спец.13.00.06 – теорія і методика управління освітою. Київ : 2012. 240 с.

32. Конвенція про права дитини. Конституція України і основи правознавства в школі: книга для вчителя. К.: Український центр правничих студій, 1999. С.231-249.

33. Концепція Нової української школи. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkolacompressed.pdf>
34. Корчак Я. Як любити дітей. К.: Рад. школа, 1976. 190 с.
35. Красовицький М. Моральне виховання учнів у теорії і практиці американської школи. *Рідна школа*. 2006.-№ 4.С.29-52.
36. Криштак І. В. Принципи правового виховання учнів : класифікація та сутність. Засоби навчальної та науково-дослідної роботи : зб. наук. пр. Х. : Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, 2006. Вип. 24. Ч. 1. С. 90-98.
37. Кутиркін А. Шляхи розвитку теорії та практики правового виховання населення України. *Право України*. 2008. № 3. С. 122-125.
38. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія : курс лекцій : навчальний посібник для ВНЗ. Київ : Центр учбової літератури. 2016. 125 с.
39. Лисянська Т. М. Педагогічна психологія.: Навч. посіб.: К: Каравела, 2016. 264 с.
40. Луцюк А. М. Василь Сухомлинський як педагог – патріот України. *Педагогічний пошук*. 2016. № 4. С. 16-18.
41. Макаренко А. С. Теорія і практика виховання. К.: Радянська школа, 1985. 279 с.
42. Мартинюк І. В. Національне виховання: теорія і методологія. К.: ІСДО, 1995. 160 с.
43. Нагорняк С. В. Принципи, методи та засоби правовиховної діяльності як елементи механізму правового виховання. Психологія та педагогіка : методика та проблеми практичного застосування : Збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 22-23 грудня 2017 року). Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2017. 160 с. С.77-80.
44. Національна програма правової освіти населення : затверджена Указом Президента України за № 992/ 2001 від 18 жовтня 2001 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/992/2001>.

45. Нова українська школа: організація взаємодії з батьками учнів початкової школи: навч.-метод. посіб. / Т. М. Бабко, О.В. Банах, А.В. Вознюк, Г.А. Коломоєць, Л.Г. Кудрик, О. М. Мельник. Видавничий дім «Освіта», 2020. 208 с. Режим доступу: <https://lib.imzo.gov.ua/wa-data/public/site/books2/navchalno-metodychny-posibnyky/dlya-pedpraysivnykiv/Metod-Babko.pdf>
46. Оржеховська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх: навчально-методичний посібник. К.: ВіАн, 1996. 352 с.
47. Побірченко Н. А. Розвиток моральної вихованості учнів у процесі навчання. *Початкова школа*. 2017. №11. С.7-11.
48. Правове виховання в сучасній Україні : моногр. за заг. ред. В.Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. Х. : Право, 2013. 440 с.
49. Прикладна юридична психологія / під ред. О. М. Столяренко [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://lib.co.nf/prikladnayayuridicheskaya-psiologiya218.html>.
50. Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді : Наказ МОН від 16.06.2015 року № 641. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/47154/.
51. Рекомендації Ради Європи про викладання прав людини в школі. Конституція України і основи правознавства в школі: книга для вчителя К.: Український центр правничих студій, 1999. С.250-253.
52. Скрипченко О. В. Вікова та педагогічна психологія: Навч.посіб.: К: Каравела, 2017. 400 с.
53. Соціальна педагогіка : навч. посіб. / О.В. Безпалько, І.Д. Зверєва, Т.Г. Веретено. За ред. О. В. Безпалько. К. : Академвидав, 2014. 312 с.
54. Соціальна педагогіка: підручник. 4-те вид. виправ. та доп. / За ред. проф. А.Й. Капської. К.: Центр учбової літератури, 2009. 488 с.
55. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми : посіб. у 2-х ч.; Ч. І. Сучасні орієнтири та ключові технології. З. П. Кияниця, Ж. В. Петрочко. К.: ОБНОВА КОМПАНІ, 2017. 256 с

56. Стельмахович М. Г. Теорія і практика українського національного виховання. Івано-Франківськ, 1996. 180 с.

57. Сухомлинський В. О. Виховання обов'язку. Вибрані твори : в 5 т. Київ : Радянська школа, 1977. Т. 5: С. 472-488.

58. Сухомлинський В. О. Методика виховання колективу. Вибрані твори в 5т. К.: Радянська школа, 1979. Т. 3. 670 с.

59. Токайло Р. В. Виховання патріотичних почуттів дітей молодшого шкільного віку. Актуальні проблеми формування творчої особистості педагога в контексті наступності дошкільної та початкової освіти : зб. матеріалів II Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. (Вінниця, ВДПУ імені Михайла Коцюбинського, 19-20 квітня 2018 р.). Вінниц. держ. пед. ун-т ім. Михайла Коцюбинського. Вінниця, 2018. Вип. 7. С. 257-259.

60. Уфімцева С. В. Правове та патріотичне виховання учнів в умовах нової української школи. Особистість у просторі виховних інновацій : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2018 рік / за ред. І. Д. Бега, О. М. Доукіної, Р. В. Малиношевського. Івано-Франківськ, 2018. С. 376-379.

61. Фіцула М. М. Педагогіка : Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. К. : Видавничий центр «Академія», 2002. 528 с.

62. Фіцула М. М. Правове виховання учнів: методичний посібник. К.: ІЗМН, 1997. 148 с.

63. Хомич Л. О. Професійно-педагогічна підготовка вчителя початкових класів. К. : Магістр S, 1998. 199 с.

64. Чайка В. Л. Підготовка майбутнього вчителя до саморегуляції педагогічної діяльності: монографія. Т.: ТНПУ, 2006. 275 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Орієнтовна тематика бесід з морально-правового виховання
учнів початкових класів

1. Україна – моя рідна Батьківщина.
2. Вітчизна. З чого вона починається.
3. День народження незалежності України.
4. Основний Закон нашої держави.
5. Світлофор.
6. Дружимо з режимом дня.
7. Пам'ятай про інших теж.
8. Твій зовнішній вигляд.
9. Кожній речі – своє місце!
10. Гарно дружити – значить правду говорити.
11. Цінуй свій час і час інших.
12. Моє чесне слово.
13. Я, мама і тато.
14. Яка це ввічлива людина?
15. Про чуйність і байдужість.
16. Я поважаю людей.
17. Ми любимо працю.
18. Один за всіх – всі за одного.
19. Правила обов'язкові для всіх.
20. Ми тепер не просто діти – ми тепер вже школярі.

Ігри з правового виховання молодших школярів

Гра «День народження».

Мета: Усвідомлення дітьми того, що діти однієї вікової групи мають різні дати народження.

Хід гри

Учитель пояснює призначення круга поділеного на чотири сектори: зима, весна, літо, осінь. Пропонує дітям розмістити свої фотографії в секторах за датою народження та поділитися на чотири команди. Придумати, якими плодами (овочами, фруктами, ягодами) іменинники частуватимуть своїх гостей. Діти колективно вибирають і викладають плоскі зображення на круг, що символізує тацю.

Гра «Я і моя родина»

Мета: Усвідомлення взаємопов'язаності людей у родині, свого місця у сім'ї відносно старших і молодших.

Словник: тато, мама, брат, сестра, бабуся, дідусь, син, дочка, онук, онучка.

Хід гри

Учитель підводить дітей до висновку, що у кожного з них є родина. Пояснює, що родини бувають різні за складом, кількістю дітей і дорослих. Вправляти малят в називанні себе онуком, братом, сином, або онукою, сестрою, дочкою

Малюк вибирає матрицю, яка на його думку відповідає складу його сім'ї. Навпроти зображення дитини ставить літеру «Я» і далі пояснює: «для мами я дочка, для бабусі я - онука, для брата я - сестра». Складання розповіді про свою родину. (прізвище, ім'я по батькові членів сім'ї, рід занять, як відпочивають

Гра: «І це чудово»

Мета: Усвідомлення відповідальності перед своїми близькими, осмислення дієвого піклування.

Хід гри

Діти стають колом. Вихователь дає зразок мовлення: «Мене звати Віра Іванівна. Я люблю частувати свою родину смачними пирогами». Діти роблять жест схвалення (великий палець відігнуто і піднято вгору, інші стиснуті в кулак) і хором промовляють: «І це чудово». Кожен малюк неодмінно повідомляє щось пов'язане з його піклуванням про свою сім'ю і отримує схвалення дітей.

Гра «Сонечко веселе – сонечко сумне»

Мета: Усвідомлення дітьми того, що кожна людина має права і їх не можна порушувати.

Правила гри: Гра використовується як частина заняття під час ознайомлення з правами дитини, їх закріплення. Учитель пропонує дітям пригадати, які права були порушені в казках: Г.Андерсена «Гидке качення»; Ш.Перо «Червона Шапочка»; Українська народна казка «Коза-дереза». Учитель пропонує дітям викладати промінці до веселого або сумного сонечка, відповідно моральної ситуації в казці: До якого сонечка ми звертаємось?